

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ*

СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ЉУБИШИНОГ ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА

(НИЋИФОР ДУЧИЋ КРИТИЧАР,
СТЕФАН МИТРОВ КОМЕНТАТОР:
PRO ET CONTRA)

Сажетак: Предмет овог рада је прво латиничко и прво коментарисано издање спјева „Горски вијенац“ Петра II Петровића-Његоша, које је приредио Стефан Митров Љубиша, при чему се оно разматра с једног посебног аспекта — са аспекта оцјене оправданости *Примједби на коментар „Горског вијенца“* архимандрита Нићифора Дучића. — Прво поглавље рада посвећено је анализи стихова које наводно није ни требало коментарисати (по Дучићу) — У другом поглављу ове расправе даје се критичка оцјена Дучићевих примједби на Љубишин коментар стихова које је требало прокоментарисати, али је то Љубиша, по оцјени његовог критичара, учинио с погрешкама. — У трећем поглављу рада разматрају се примједбе које се тичу стихова које Љубиша није коментарисао, а требало је (по Дучићу). — Тамо гдје је то било потребно, Љубишин коментар се упоређује с каснијим коментарима.

Кључне ријечи: *Петар II Петровић-Његош*, „Горски вијенац“, *реални коментар*, „*тамна мјестиа*“, *реконструкција контекста*

0. Увод

0.1. *Примједбе на „коментар Горског вијенца“* — под тим насловом Нићифор Дучић је објавио студију (у Београду, 1870) [Дучић 1870: 1–38], претходно у наставцима у листу Србија, уз извјесне разлике [Дучић 1869]. Друго издање, у новој редакцији, изашло је

* Др Радмило Маројевић, Филолошки факултет у Београду

у књизи 1 Дучићевих *Књижевних радова* (у Биограду, 1891) [Дучић 1891: 160–191].

0.2. Негативна страна ове критике по резултату састоји се у томе што Љубиша није објавио латиничка издања других Његошевих дјела с коментарима, која је најавио, а није поправљао ни своје издање Горског вијенца нити се осврнуо на критику.

0.3. У раду се, у првом његовом дијелу, подробно разматрају Дучићеве *Примјетбе на „коментар Горског вијенца“*, како оне које се тичу стихова које наводно није ни требало коментарисати [види поглавље 1], и оне које се тичу стихова које је коментарисао, али наводно с грешкама [види поглавље 2], тако и оне које се тичу стихова које Љубиша није коментарисао, а требало је то чинити (по Дучићу) [види поглавље 3]. У том смислу Љубишин коментар се упоређује с каснијим коментарима.

0.4. Други дио рада, припремљен за објављивање на другом мјесту, посвећен је више отварању него затварању теме: у њему се расправља о оним аспектима Љубишина коментара које његов критичар није оцјењивао. Овај дио рада синтетичког је карактера: у њему се расправља о Љубишином доприносу коментарисању Горског вијенца, и то тако што се ти доприноси систематизују и класификују у ретроспективној перспективи, тј. у посљедњих сто педесет година. Другим ријечима, закључни дио рада посвећен је примјерима које је Љубиша коментарисао, и треба да се коментаришу, и добро их је протумачио — али то његов критичар није видио, или није хтио да види.

1. КОМЕНТАРИСАО, А НИЈЕ ТРЕБАЛО

1.1. Први дио Дучићеве студије односи се на *ријечи које су ишумачене, а није их требало ишумачиши* [Дучић 1870: 23–15; Дучић 1891: 163–170]. Таквих је петнаест примјера (шеснаести је залутао у друго Дучићево поглавље, али ћемо га ми овамо премјестити).

Прва четири примјера издвојили смо као значајне Љубишине прилоге збирном коментару Горског вијенца, док је његов критичар сматрао да то није требало чинити.

(1) Израз *нема йосла* (у кога). — Другу ријеч стиха: *Нема posla u plaha glavara*. [ГВ 109] Стефан Митров Љубиша семантизује у падежу

(у генитиву): „Djela“ [ЉУБИША 1868/2017: 8 (нап. 4)]. То значи да у контексту именица (нема) *йосла* значи ‘(нема) дјела’. — Нићифор Дучић у првом издању то тумачење побија реторским питањима: »Зар није „посао“ што и „дјело“? и зар је ријеч „дјело“ од ријечи „посао“ јаснија?!« [Дучић 1870: 14]. А у другом издању побија и самога себе: »И овдје је сувишно тумачење. Међу тијем је погрјешно тако тумачење, јер има мало разлике између „посла“ и „дјела“: посао је радња, а дјело је свршена радња« [Дучић 1891: 168].

1° Као што видимо, Љубиша је пажњу посветио именичком облику *дјела*, а каснији коментатори пажњу поклањају — придјевском облику *йлах*. Додуше, Љубиша ће придјев објаснити у наредном контексту: *Isturči se plahi i lakomi*; [ГВ 260] — „Многи се истурче за мито, а многи од страха“ [ЉУБИША 1868/2017: 15 (нап. 6)], а и неки се каснији коментатори, уз придјев, узгредно дотичу именице из првог полустиха.

Да би једна ријеч у пјесничком тексту могла имати и једно и друго значење (да се актуелизује њена полисемичност) неопходни услов је — да се та значења међусобно не искључују. Ако се у поетском контексту могу остварити оба значења, али по начелу „или једно или друго“, онда се може говорити о прерастању полисемичне ријечи у хомониме, на примјер *йлах*^I (у значењу ‘плашљив’) и *йлах*^{II} (у значењу ‘плаховит’).

Александар Младеновић није знао да придјев *йлах* у 109. стиху не може имати истовремено и једно и друго значење — и значење ‘плаховит’, како га (нетачно) тумаче једни коментатори, и значење ‘плашљив’, како га (тачно) интерпретирају други (он овдје има само значење ‘плашљив’), па је зато стих погрешно протумачио: „главар не може бити онај ко је плаховит (необуздан), брзоплет, нити онај ко је плашљив“ [Младеновић 1996: 176]. Младеновић спаја у једно два различита тумачења, која се међусобно искључују. Али ни у овом хибридном тумачењу Младеновић није оригиналан. Први је тај „метод“ примијенио Божидар Ковачевић: „плашљив и нервозан главар не ради ни један посао добро“ [Ковачевић 1940: 21]. Своју историју питања тумачења наведеног стиха Михаило Стевановић завршава овако: „А занимљива | је комбинација значења придева *йлах* у томе стиху и у тумачењу Бож. Ковачевића, који каже да он ту одређује *йлашљива* (ово свакако да) и *нервозна* главара!“ [Стевановић 1976: 31–32 (знак | указује на прелазак на нову страну у тексту који се

цитира, а знак / стоји на мјесту гдје је у цитираном издању нови ред или нови стих)].

Придјеву *илах* у стиху „нема посла у плаха главара!“ једни коментатори приписују значење ‘плаховит’. То тумачење заснива се на чињеници да се *илах* и *илаховић* у Вуковом Рјечнику наводе као синоними [КАРАЦИЋ 1852: 699], а први га је (имплицитно) изнио у критици Решетаревог тумачења Љубомир Стојановић: „Плах и страшљив није све једно“ [СТОЈАНОВИЋ 1891: 58], а експлицитно га је исказао Никола Банашевић: „Не може се прихватити тумачење М. Решетара [...]. Вук Мићуновић не би упутио такав прекор владици Данилу. Он би пре рекао: Не може се ништа очекивати од | главара који не влада собом (краће речено: брзог, плаховитог; вид. тумачење речи *илах* у Вуковом Рјечнику)“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 170–171]. — Историју питања о придјеву *илах* у анализираном стиху изложио је, опсежно, Михаило Стевановић. А своје тумачење — кратко. Оно се непосредно односи на Банашевићев коментар: „Та Владика се у своме монологу, на чије речи реплицира Вук Мићуновић, ни по чему не приказује као брз и плаховит већ, напротив, врло опрезан, бојажљив, плашљив, дакле, или страшљив, како би Црногорци, нарочито они Његошева времена, рекли. И Мићуновић му није могао приписивати особине које он бар тада није испољавао“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 31].

Трифун Ђукић коментарише 109. стих, а не саму ријеч: „Нису за главаре они људи који брзо и лако клону духом“ [ЂУКИЋ 1941: 143]. Михаило Стевановић оцјењује да је овим коментаром Т. Ђукић „глобално и произвољно своје тумачење изнео у констатацији да „нису за главаре они који брзо клону духом“. Али он тим није дао никакво одређено значење речи која је ту носилац садржине целог стиха. И зато његово објашњење уопште не задовољава“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 31 (скратио је на два мјеста коментар свог претходника)]. — Не може се рећи да Трифун Ђукић није придјеву одредио значење пошто каже да је *илах* ‘онај који брзо и лако клоне духом’, али је Стевановић ипак у праву јер се из коментара не види да ли је то контекстуална семантизација придјева *илàx*^I (у значењу ‘плашљив’) или придјева *илàx*^{II} (у значењу ‘плаховит’). Да је Стевановић погледао у Речник, видео би да Ђукић, неоправдано, полази од овог другог придјева: „*илах*, нагао, неразмишљен, малодушан“ [ЂУКИЋ 1941: 186] (јасно је да се ово тумачење односи на владика Данила, а не на оне који су се од страха потурчили).

Придјеву *илах* у стиху „нема посла у плаха главара!“ значење ‘плашљив’ приписују бројни коментатори — најприје Милан Решетар: „страшљив главар неће ништа добра (*вар.* неће ништа) учинити“ [РЕШЕТАР 1890: 97 (исто у другом и петом издању, у седмом „ништа добро“); *вар.* наводимо према РЕШЕТАР 1940: 15 (исто у претходна два издања)] и Лабуд Гојнић: „У Ц. Г. плах рећи ће се човјеку, који не може, да се одважи на какав посао, ма с ког било узрока. Дакле означава неко отезање, било, што се човјек боји, да му посао неће поћи за руком, било, да ће бити од кога опоменут, што се посла латио. Плах не значи у Ц. Г. као у неким крајевима н. пр. плах човјек, бујан човјек т. ј. који одмах плане. Тако ће се чути: падала је плаха кишица, што ће рећи: падала је тиха кишица. Али овђе се може узети, да плах потпуно замјењује *сйрашљив* [...]. Ја бих према томе казао: плашљив главар тешко ће се на што одважити“ [ГОЈНИЋ 1891: 638]. — У свом коментару Горског вијенца (који за живота није објавио) Данило Вушовић је био тачно објаснио и придјев *илах*: „Плах значи *илашљив*, али не као јунак, него што се боји да ће Турци уништити Црногорце, *слаб*; дакле нема користи од таквог главара“ [ВУШОВИЋ 2004: 183]. — Салко Назечић придјеву приписује значење ‘онај који је неодлучан’: „Плах главар“ значи овдје неодлучан старјешина, јер Мићуновићу изгледа као да се владика уплашио тешкоћа. Мићуновић у даљим стиховима храбри владикау указујући му да није сам, да је ту пет стотина јунака који су своју снагу показали управо на овој свечаности, а код кућа их има још шест пута толико« [НАЗЕЧИЋ 1947: 151]. — Антун Барац у Рјечнику наводи оба значења: „*plah*, бојаљлив; *пагао*“ [БАРАС 1947: 203], а у коментару 109. стиха полази ипак само од првог: „Војаљлив *roglavar* ne uradi ništa“ [БАРАС 1947: 169]. — Од значења ‘плашљив’ полазе још Видо Латковић: „Ништа се не може очекивати од старјешине који се прибојава, који је плашљив“ [БОШКОВИЋ-ЛАТКОВИЋ 1952: 165, 158] (коментатор упућује и на стих 260 као на интертекстуални аргумент)], Слободан Томовић (чији коментар није био праћен издањем текста): „Плах“ овдје извјесно не значи жесток, плаховит, него плашљив, неодлучан“ [ТОМОВИЋ 1986: 69] и Димитрије Калезић: „*илашљив*, *бојажљив*“ [КАЛЕЗИЋ 1994: коментар уз облик *илах* у стиху 109 (издање није пагинирано)].

Ђуза Радовић у коментару 109. стиха пише: „плах, плаховит у Црној Гори значи и плашљив, страшљив. Према томе плашљив главар неће никад учинити оно што би требало да уради“ [РАДОВИЋ 1947: 182 (коментатор упућује и на стих 260 као на интертекстуални аргумент)]. Михаило Стевановић као да чита само почетак Радовићевог

коментара: „А несигурност у тачном одређивању значења ове речи у наведеном стиху најбоље се огледа у интерпретацији коментатора Горског вијенца у издању загребачке Просвјете (Ђ. Радовића), у коме се придеви *илах* и *илаховић* дају као синоними, што они одишта и јесу у оном другом обичном значењу те речи, у значењу *напао*, *ипрек*, које *илах* апсолутно нема употребљен у Његошеву стиху — *Нема йосла у йлаха йлавара*“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 31]. — До неспоразума је дошло због сажетости тог почетка коментара: њега треба разумјести у смислу: „*илах*, [који у књижевном језику значи] ‘плаховит’ [,] у Црној Гори значи и ‘плашљив, страшљив’“. Касније је Ђуза Радовић саставио и Речник мање познатих речи и израза, а у њему изричито каже: „*илах* — (109) плашљив, бојажљив“ [цит. по РАДОВИЋ 2009: 483].

Лазо М. Костић у студији *Неке сићине интјерпретације Горској вијенца* указује да ни Решетарево тумачење 109. стиха није тачно. „Истина да плах овде значи страшљив (плашљив) а не плаховит, како многи мисле. Вук Мићуновић жели од Владике (Данила) акцију, па му за то то каже. Контекст је јасан кад се утврди шта значи реч „плах“. Главар (овде у првом реду мисли на владоца) који се стално обазире лево и десно, који оклева да доноси макакву одлуку, такав старешина је „неактиван“, он никакве послове сам не преузима, све се догађа мимо њега и његова садејства. Он је скоро сувишан. Не да он ништа добро неће учинити, него не чини уопште ништа, ни добро ни зло. Нема у њега посла, он је неактиван. Међутим, како много даље каже игуман Стефан (2299): Дужност рађа неко попечење, — Иште свијет неко дјејствије. — Неактиван владалац није за то место“ [КОСТИЋ 1952: 146; КОСТИЋ 2000: 98 (стихове 2298. и 2299. аутор је пермутовао)]. — Костић заправо оспорава прво Решетарево тумачење по редакцији из седмог издања: „страшљив главар неће ништа добро учинити“ [РЕШЕТАР 1820: 17], у наредна три издања изостављена је ријеч „добро“.

2° Ми смо у текстолошкој напмени уз стих: нема посла у плаха главара! [ГВ 109] објашњавали само придјевски облик: „*йлаха* — ген. јд. м. р. неодр. в. прид. *йлаҳ* у зн. ‘који се прибојава’“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 43]. То исто смо учинили и у текстолошкој напмени уз стих: истурчи се плахи и лакоми — [ГВ 160] „*йлахй* — ном. јд. м. р. одр. в. супстантивизираног прид. *йлаҳ* у зн. ‘плашљивац, кукавица’“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 52]. У „Текстологији Горског вијенца“ историја тумачења два наведена стиха подробно је изложена [МАРОЈЕВИЋ 2005^а:

416–423]. Њу смо оvdје допунили корекцијом оцјене коментара Трифуна Ђукића и Ђузе Радовића.

3° Ако бисмо сада систематизовали узгредне коментаре израза *нема њосла* (у кога) у поређењу с Љубишиним директним коментаром, лако ћемо закључити да је Љубишин коментар најбољи — *нема дјела* у смислу ‘нема резултата’, и он је упоредив с Вушовићевим коментаром *нема користи* у смислу ‘нема вајде’, с тим што је Љубиша јасније исказао мисао. Смисао стиха преноси Ђуза Радовић („неће никад учинити оно што би требало да уради“), али му је за објашњење била потребна читава сложена реченица. Први Решетарев коментар („неће ништа добра учинити“) оспорио је Лазо Костић („неактиван је, никакве послове сам не преузима, не чини уопште ништа, ни добро ни зло“); други Решетарев коментар („неће ништа учинити“), који Барац парафразира, ближи је смислу стиха. Тумачења којима се значење неосновано проширује, тј. генерализује у садашњости — „не ради ни један посао добро“ (Ковачевић), или у будућности — „не може се ништа очекивати“ (Банашевић), „тешко ће се на што одважити“ (Гојнић), нису адекватна. Још мање је то тумачење Трифуна Ђукића („нису за главаре“), које Младеновић парафразира („главар не може бити“).

4° Завршићемо ову тачку наше расправе двама питањима.

Прво питање. Да ли је оправдано тумачити израз *нема њосла* (у кога) у 109. стиху Горског вијенца? — Питање је заправо реторско. Ако су коментатори толико лутали у својим објашњењима, како ће израз схватити они којима су коментари намијењени?

Друго питање. Да ли је тумачење које је понудио Стефан Митров Љубиша адекватно, и да ли је семантика објашњења потпуно иста са значењем анализираних фразеологизма? — Одговор ћемо обрнути: семантизација фразеологизама у принципу је приближна, прво зато што на семантику фразеологизма утиче копонентни састав израза, друго зато што фразеологизам поред семантике има и своју сликовитост, а све то се не може исказати описним објашњењем. А то значи да је Љубишино објашњење коректно онолико колико су и друга слична објашњења у вези с фразеолошким јединицама у књижевном тексту.

(2) Именица (ген. мн.) *grŭiā*. — Посљедњу ријеч у стиху: *Vože jedan! tri stotine druga*, [ГВ 411] Стефан Митров Љубиша семантизује

у падежу (у генитиву, у вези с бројем то може бити само генитив множине): „Џелјад“ [LJUBIŠA 1868/2017: 22 (нап. 6)]. — Нићифор Дучић оцјењује да је такво тумачење и непотребно (зато га сврстава у први дио својих *Примједаба*), и у контексту погрешно: »Ко би још и ту ријеч тумачио? — и ко би је овако истумачио?! — Под ријечју „чељад“ разумију се мушкарци и женскиње, | стари и нејаки. А на томе чевско-никшићскоме састанку доиста није било ни дјеце, ни жена ни дјевојака« [Дучић 1870: 14 –15; исто у Дучић 1891: 169].

1° Пажљив аналитичар (а Дучић није био ни пажљив ни добронамјеран) запазиће да Љубиша не коментарише специфични облик приликом његовог првог помињања: сакупили двадест-тридест другā [ГВ 330] — четовали су, осим крајње ријетких случајева, само мушкарци. У трећој потврди: али сједе око триста другā [ГВ 1348] сам контекст, тј. облик (на) *свакоја* у наредна два стиха, не указује једнозначно на мушки род, али указује ванјезичка ситуација. У четвртој потврди и контекст (облик *сваки*) указује на мушки род вршилаца радње: *Пдслије йридесѝ-чейрдесѝ другā йричај своје снове; сваки каза сан једнак* [ГВ -2387].

У коментарисаном стиху: Боже један, три стотине другā — [ГВ 411], међутим, специфични облик односи се и на жене, тј. на све присутне. То произлази из 336. стиха (реплика сердара Вукоте) — чета је заробила и двије-три робиње, дакле жене.

2° Навешћемо једну занимљиву интертекстуалну паралелу. Стих: направише петнаест носилах, [ГВ 418] у посљедњем издању Милан Решетар пише друкчије него у претходним, а и тумачи га (већ у другом издању, као и у посљедња два) друкчије: „*йейнај. носилах*, (у пренесеном смислу) погине петнаест другā“ [РЕШЕТАР 1940: 30 (у другом издању: погиде)]. У првом издању и наредних осам стих пише: направише петнајест носилах, [ГВ 418] и коментарише (у првом издању): „*йейнај. носилах* за убијене и тешко рањене“ [РЕШЕТАР 1890: 112]. На овај коментар, али у измијењеном облику, враћа се у међуиздањима: „(у пренесеном смислу) паде петнаест другā (што мртвих а што рањених)“ [РЕШЕТАР 1909: 112 (исто у издањима из 1920. и 1923)]. Другим ријечима, у коментару потоњег издања оставио је грешком *ј* из претходних, које је у тексту сад изоставио.

Потоњи коментар (то јест коментар из другог, деветог и десетог издања) иначе је тачан. Али је важно да и сам Решетар користи анализирани облик, који се не односи искључиво на мушкарце:

није искључено да је погинула и нека жена у тој општој пуцњави, и то не само робиња: ту је могло бити радозналих чобана, а овце су чували дјеца, жене и старци. Другим ријечима, није био у праву Дучић, у праву су коментатори, и Љубиша, и Решетар.

3° Анализирани облик има крњу парадигму, а односи се и на мушка и на женска лица. Номинатив паукала, у стиху: и за њима три-четири друга — [ГВ 1322], и акузатив паукала, у прозном сегменту: *Оййравише йри-чѣйири друја да йозову на скуй йурске йо-йлавице* [ГВ -691 (= проза испред 691. стиха)] — односе се само на мушка лица. У женском роду паукал је облички идентичан с плуралом, а гласио би (двјије, три, четири, неколике) *грүйе*.

4° Једну веома специфичну употребу имају именице *груї* и *груја* у једнини. У стиху: *дрўга нема у четири земље*: [ГВ 1907] израз (он) *нема груја* значи 'нема себи сличног', или безлично 'нема таквог'. А у стиху: *рашта дрўгѣ нема на свијету!* [ГВ 1270] израз (она) *нема груїѣ* значи 'нема себи сличне', или безлично 'нема такве'.

(3) Именица *їрмен*. — Прву именицу у стиху: *Iz grmena velikoga lavu izać trudno nije*, [ГВ П 9] Стефан Митров Љубиша објашњава помоћу синонима, који наводи у истом падежу у коме је ријеч коју тумачи (у генитиву): „Као grma“ [ЉУБИША 1868/2017: V (нап. 3)]. — Нићифор Дучић оцјењује да је то сувишно: »„Грм“ и „грмен“ то је једна и иста ријеч (*вар.* једно исто) без икакве разлике у значењу. Да је г. Љубиша казао, да се (*вар.* Да је Љубиша казао:) „грмен“ или „грм“ зове: раст (*вар.* зове се растова или дубова шума); то би имало својега смисла; и ако је нашем народу, јамачно и научењацима, који су вјешти јестаственици, то име, као таково познато (*вар.* народу знано то име у оба облика« [Дучић 1870: 10; варијанте цит. по Дучић 1891: 164].

Уз Дучићеву примједбу могу се ставити неколике напомене.

1° Љубиша је мање распрострањену ријеч објаснио помоћу обичније и шире познате, што је легитимно право коментатора. А да је основна ријеч *їрм* види се по збирној именици *їрмље*, која је од *їрм* изведена.

2° Љубишин идиолект карактерише не само именица *їрм* него и именица *кам*; зато његова приповијест има наслов „Прѡклѣтї

kâm“ (атрибут је исказан партиципским, а не придјевским обликом *прòклѣти).

3° И Његош користи именицу *їрм* као основни облик — у Ноћи скупљој вијека: нã гр̄м славуј усамљени армоничку пјесну пòјѣ [НСВ 7], па и у Горском вијенцу: да овчица која не занесе / своје руно ў гр̄м покрај пута, [ГВ 1085–1086].

4° Још нешто: *їрм(ен)* није само храст, поготову није храстова шума.

(4) Фразеолошки окационализам (3. л. јд. аориста) *дуну животој* (чијој) *гўши*. — Прву именицу у стиху: *Iz mrtvijeh Srba dozva, duhnu život srpskoj duši*. [ГВ П 9] Стефан Митров Љубиша објашњава помоћу синонима, који наводи у истом облику у коме је ријеч коју тумачи (у 3. л. јд. аориста): „Nadahnu“ [ЉУБИША 1868/2017: VI (нап. 1)]. — Нићифор Дучић оцјењује да коментар није потребан (а ни добар): „Ко разумије шта је „надахну“, тај ће знати, шта је и „духну“. — Но, кад је већ хтио, да и ту ријеч тумачи, нама се чини, да би читаоцима појамније било, да је рекао: даде мјесто „надахну“ живот српској души“ [Дучић 1870: 10; исто у Дучић 1891: 164].

1° Израз *дозваїи* (кога) *їз мр̄твијех* из првог полустиха (иницијалног осмерца у саставу шеснаестерца): *їз мр̄твијех Срба дозва, / дуну живот ср̄бској дўши*. [ГВ П 16] подробно је размотрен у критичком издању [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 695–697]. Израз (повратити кога или повратити се) *їз мр̄тви(је)х* и у мом живом језичком осјећању значи ‘повратити (се) из смрти’, али ту сама именица *смр̄т* не значи ‘стање оног који је умро’ него ‘стање сигурне смрти, стање које води смрти’. То значи да би се поменути полустих могао протумачити овако: ‘из смрти поврати Србина, тј. српски народ’.

2° Коментатори су се трудили да разјасне први полустих, а о значењу другог пишу, и то узгредно, само неки од њих. Из историје питања о тумачењу наведеног стиха Посвете издвајамо два тумачења. Једно је Николе Банашевића: „Пробуди (*дозва*) Србина из мртвила, удахну (*дуну*) живот српској души“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 144]. А друго — Михаила Стевановића: „Његош [...] каже — *їз мр̄твијех Срба дозва*, што ми објашњавамо са: *п р о б у д и С р б е и з м р т в о г с н а*. [...] У овоме нам, уосталом, сам песник даје за право речима

владике Данила изреченим у монологу јадиковке, у којој 37. стихом пева каже: *Племе моје сном мрџивијем сјава*. А то су племе управо Срби, које је Отац Србије из Посвете дозвоа из дубоког, управо мртвог сна. А *дуну живој српској души* значи — оживје српски дух“ [СТЕВАНОВИЋ 1990: 23]. — Овдје, исто узгредно, Стевановић семантизује и израз *илеме моје* у смислу ‘Срби’, тј. као Дучић, а не као Љубиша [види т. 2.2. (1)].

3° Ако упоредимо тумачења која предлажу Љубишини сљедбеници, видимо да је саму ријеч најбоље семантизовао Банашевић. Рјешење које је понудио Љубишин критичар не ваља јер се не даје живот души независно од тијела, а душа је, по космогонијској концепцији Његошевој, вјечна. Стевановић остварује семантизацију на нивоу синтагме, успјешно: *дуну живој (српској) души* ‘оживје (српски) дух’.

4° Док је Стевановић трочлану синтагму семантизовао помоћу двочлане, Љубиша фразеологизам објашњава лексички, помоћу једне ријечи: *дуну живој (српској) души* ‘надахну (Србе)’. Ако се овако схвати лапидарно изнесени коментар првога коментатора (а чини нам се да се друкчије не може објаснити коментаторски поступак јер је бесмислено и *надахну живот и *надахну душу), испада да је Љубиша најуспјешније, а Дучић најмање успјешно објаснио Његошев осмерац,

1.2. Другу групу примјера чине коментари према сродности или паралелизму, без тачне семантизације.

(1) Једну од потврда именице *некрси*, ону из стиха: *Da čistimo zemlju od nekrsti?* [ГВ 95], Стефан Митров Љубиша је лапидарно прокоментарисао: „Od islamizma“ [ЉУБИША 1868/2017: 7 (нап. 3)]. — Нићифор Дучић оцјењује да је то сувишно: »Не ћемо се (*вар.* Не ћу се) преварити, ако кажемо (*вар.* кажем), да се свуда у српском народу зна, шта је „некрст“; а управ (*вар.* управо) „исламизам“ не зна ни од сто један, шта значи. Под ријечју: „некрст“ разумије се турство или Турци, а „исламизам“ значи: лијепи — избрани (закон)« [Дучић 1870: 13; варијанте цит. по Дучић 1891: 167].

Колико је Дучић био у праву?

1° Коментатори су ријеч објашњавали у контексту стихова у којима је она употријебљена.

Александар Младеновић на један начин тумачи израз *од некрсти* у 95. стиху: „од оних који нису крштени, од мухамеданаца“ [Младеновић 1996: 175], а на други у 1219. стиху, у коментару уз стих 1218. *окройише крвљу и водицом*: „крв су пролили ослобађајући Херцег Нови и Млечани и Црногорци, а после су га, као хришћани, и водом осветили од некрсти, од Турака (као што се загађена посебна просторија освећује после чишћења)“ [Младеновић 1996: 209]. — Разлика је оправдана тиме што се у првом контексту говори о исламизираним домаћем становништву, међу којима практично није било Турака (лише Мустај-кадије), а у другом о турској војсци, у којој је морало бити и припадника других народа, али се сви они боре под турском заставом.

Стих 95. на један начин тумачи Божидар Ковачевић: „*некрсти* (средњи род: *ѿа некрсти*, отуда у множини *ѿе некрсти*), све што није хришћанин, овде све што није православни“ [Ковачевић 1940: 20 (омашком, коментатор је написао „средњи род“ умјесто: женски род)], а на други Никола Банашевић: „*Некрсти* (збирна именица) су лица која нису крштена; у Црној Гори то је био израз презира за потурчењаке“ [Банашевић 1973: 169]. — Њихове је коментаре сучелио Михаило Стевановић: „*Некрсти* у стиху: / да чистимо земљу од некрсти (95) — / много је прецизније назвати „лица која нису крштена“, нарочито с додатком да је у Црној Гори то био израз презира за | потурчењаке, како објашњава Н. Банашевић, [него] „све што није хришћанин, овде све што није православни“, како је Његошеву некрст дефинисао Божидар Ковачевић, јер у Црној Гори онда није било других нехришћана осим Турака, односно потурица, мада ту и нема велике разлике (*вар.* нема разлике) међу овим двама дефиницијама „некрсти“. Али постоји велика разлика у објашњењу граматичког облика те речи, јер је за Банашевића то збирна именица, а Ковачевић се пушта (*вар.* упушта) у бесмислена граматичка објашњења: „*некрсти* (средњи род: *ѿа некрсти*, отуда у множини *ѿе некрсти*)“. У ствари *ѿа некрсти* није средњи, већ управо женски род. А пошто је то колективна именица, не треба јој тражити облика множине. Али ако бисмо то и допустили — *ѿе некрсти* опет не би биле средњег, него женског рода“ [Стевановић 1976: 29–30; варијанте цит. по Стевановић 1990: 57 (из прве публикације преузели смо курзив, из друге интерпункцију, али је у обје изостао везник *нејо*)].

Коментаришући пак низ стихова, почев од 284. (*Некрсти се јоре усрђеше*), Стевановић указује да су у њима „представе дате у метафоруама и све су оне лепо објашњене: да су некрст потурице (код Барца,

Радовића, Банашевића); да су се од њих горе усмрделе (Радовић, Банашевић); да је то ратнике заробило као лавове ухваћене у кљусима (Радовић, Банашевић). [...] Аблативни инструментал *некршћу* (значи што и *од некршћии*) у функцији даљег објекта, проузроковач је, изазивач онога што се предикатом приписује *јорама*, као субјекту“ [Стевановић 1976: 40; уп. Стевановић 1990: 71 (у наставку коментатор разматра функцију аориста у анализираним стиховима)].

Банашевић се још једном осврнуо на разматрани израз, у коментару стихова 1251–1252 (стварно само 1252. стиха): „Опкорачењем и цезуром у ст. 1252. истакнут је израз *од некршћии* (збир. имен. — од некрштених особа, мухамеданаца)“ [Банашевић 1973: 290]. — И код Банашевића видимо разлику у тумачењу двају стихова (од потурчењака, од мухамеданаца), али се и ова разлика лако брани различитим контекстом.

Прије Банашевића стихове 1251–1252 тумачио је Трифун Ђукић: „По ондашњем веровању, човек који је некрштен одаје од себе неки тежак задах“ [Ђукић 1941: 159]. — Тумачење није прецизно: не ради се о некрштеној особи, него особи која исповиједа неку другу вјеру осим хришћанске (православне или католичке).

Израз *чистийиши земљу од некршћии* Димитрије Калезић семантизује мало друкчије од својих претходника: „*Чистийиши земљу од муслимана који не знају за часни крст, карактеристични хришћански симбол. Иначе, њема исцјраје јошурница њече кроз цео Горски вијенац. / некршћии некршћиен човјек, више људи или народ*“ [Калезић 1994: коментар уз стих 95], а у коментару уз наредни стих и сам користи Његошев израз: „*Тројичин дан или Духови — један од великих хришћанских ѡразника; дан силаска Св. Духа на ајосјоле; јокрејни ѡразник, јада увијек у неђељу, једесетии дан јо Васкрсу — Педесетииница: рођендан цркве (Дела ајосјолска). На њејовој јрослави јокреће се идеја и акција чиишења земље од некршћии*“ [Калезић 1994: коментар уз стих 96]. — Оно што је занимљиво, Калезић, који је по образовању не само богослов него и филолог, полази од облика множине у наставку тумачења 95. стиха (ако му то није генитив извучен из контекста); Стевановић, видјели смо, множину практично искључује.

Слободан Томовић коментарише стихове 93–95 као цјелину: „То је непосредан пријекор Владици. Смисао је овај: ако си нас скупио да се договоримо о томе како ћемо очистити земљу од туђе вјере, „некршти“, чему онда толике дилеме које могу да спријече или одложе акцију? ти си мозак скупа, и ваља да се понашаш одлучније од осталих.

Мићуновић је у том смислу „народскији“ од Владике, ближи моралном идеалу заједнице, типичан је изданак црногорског чојства. Владика је универзалнији, свјетскији, склон медитацији која само привидно успорава акцију. У крајњој линији Владика је *spiritus rector* цијелог подухвата, и само га висока одговорност чини неодлучним“ [Томовић 1986: 67].

2° Ми у својим издањима облик снабдијевамо прозодијском интерпретацијом: да чистимо земљу од нѣкрстїѣ? [ГВ 95], а у критичком издању — и граматичким објашњењем у текстолошкој напомени: (од) нѣкрстїѣ — ген. јд. (а не ген. мн. нѣкрстїѣ) им. ж. р. нѣкрстїѣ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 42]. Изостанак наставка **-ихъ** у првом издању није доказ да именица није плурализацијом прешла у множину. Збирне именице типа *момчад* чувају прозодију генитива јединице на *-ѣ* (на примјер у стиховима 126. и 2116), али у синтагматској вези с бројевима трансформишу је у прозодију генитива множине на *-ѣ*, али без слабог финалног *х* [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 288–289]. Именица *некрстїѣ* остаје формално у јединици.

Ако ријеч семантички нисмо прокоментарисали у критичком издању спјева, не значи да она не заслужује објашњење. Ми то имамо намјеру учинити у Лексикону Горског вијенца, који је у припреми, са свим потврдама ријечи и уз опис етнокултурног концепта.

3° Објашњење које предлаже Дучић у конкретном контексту никако не одговара: не желе Црногорци да чисте земљу од Турака јер Турака у Црној Гори практично није ни било (од лица у спјеву то је био само Мустај-кадија), па чак не ни од потурчењака — него од потурчењаштва односно исламизма.

4° Сасвим је могуће да су у једном дијелу српског народа у Дучићево вријеме сви православни знали шта је то *некрстїѣ* мада се ова ријеч ни тада није шире у народу користила. Они којима је Љубишино издање било намијењено сигурно је нису имали у активном регистру. Коментар се, међутим, не пише само за своје вријеме — многа објашњења из првог коментарисаног издања Горског вијенца актуелна су и данас, послје сто и педесет година. Данас сви знају шта је *ислам*, а семантизујући изведеницу са суфиксом *-изам*, лако ће схватити да је *исламизам* ‘пропагирање ислама, ширење ислама, наметање ислама’.

(2) Посљедњу ријеч у стиху: Da slušaju božju leturgiju, [ГВ 102], именицу *летурђија*, Стефан Митров Љубиша је објаснио помоћу вјерско-културне паралеле: „Što i misa“ [ЉУБИША 1868/2017: 8 (нап. 1)].

1° Нићифор Дучић скраћује и онако лапидаран Љубишин коментар: „[...] „летурђија“ — истумач. „миса“! — Нити је јасно истумачена ова ријеч, нити овдје требају тумачења; јер и наша браћа Срби | и Хрвати (*вар.* наша браћа Хрвати), који су римскога закона, знаду, шта је „летурђија“; а и једна је и друга ријеч туђа: „литургија“ — грчка, а „миса“ — латинска. Но су обје давно (*вар.* Обје су давно унесене) у српску и хрватску цркву унесене и усвојене (*вар.* цркву и тако усвојене)“ [Дучић 1870: 13–14; варијанте цит. по Дучић 1891: 168].

2° Није „летурђија“ истумачено „миса“ него је додата глоса коју је требало дешифровати: *летурџија* [код православних исто је] „što i misa“ [код католика]. То је прва замјерка Дучићевој примједби.

3° Љубиша у другом пасусу предговора (*Čitaocem*) пише: „Ova je knjiga vrlo malo poznata po Dalmaciji, prvo jer je oba puta pečatana ćirilicom, koju čita skoro samo pravoslavni narod; a drugo jer se obrijetko i skupo može nabaviti“ [ЉУБИША 1868/2017: III]. Коментатор нигдје не помиње Хрвате као могуће читаоце свог издања, а Хрватима су се тада у Далмацији звали само чакавци, који нису могли схватити ни текст ни коментар (ако нису знали српски језик). Поред тога, Хрвати никад нису имали своју цркву, а ни Срби у XIX вијеку. То је друга замјерка Дучићевој примједби.

4° У другом издању Дучић брише Србе католике из свога коментара (по томе је он присталица владике Никодима Милаша). У Црној Гори, и у Његошево вријеме и у доба владавине књаза Николе, брани се етничка концепција народа (књаз од папе добија и писмену потврду о легитимности Срба католика у Црној Гори и околним земљама). То је трећа, и најтежа замјерка коначној редакцији Дучићеве примједбе.

(3) Именица *сабља*. — Стефан Митров Љубиша је ову ријеч на два мјеста коментарисао — оба пута је идентификује с именицом *мач*.

1° Уз именицу *sablja* у стиху: Bez muke se sablja ne sakova. [ГВ 604] Љубиша дописује глосу: „Маџ“ [ЉУБИША 1868/2017: 31 (нап. 5)].

2° Нићифор Дучић коментар овога пута с правом оспорава: „У нашем народу сваки зна, да „сабља“ није „мач“; и да су то двије различите ствари, и ако су за један и исти посао намијењене; нити једна нити друга трбају тумачења (*вар.* ни једну ни другу није потребно тумачити). Но, кад је хтио и ту ријеч да тумачи, да је казао „посјеклица“, као што је наш народ често тако и замјењује; онда би таки коментар имао својега смисла“ [Дучић 1870: 15; варијанту цит. по Дучић 1891: 169].

3° Коментаришући стихове: „Jaki zubi i tvrd orah slome, / „Dobra sablja topuz iza vrata, / „A kamo li glavu od kupusa. [ГВ 1104–1106] Љубиша још једном сабљу објашњава помоћу ријечи *мач*: „Crna Gora je slabašna kao orah ili kupus, što dobri zubi smožde, ili mač posijeće“ [ЛЈУВИША 1868/2017: 57 (нап. 2)].

4° Именица *сабља* је општесловенска ријеч, али није прасловенска: то је рана позајмица из турско-татарских језика. Тамо гдје је допирала на сјеверу татарска а на југу турска сабља, добро су упамтили ту ријеч. Словени су позајмили предмет, а с њим преузели и саму ријеч (уз јотовање као облик фонетске адаптације). У западним крајевима словенским основно хладно оружје остао је *мач*. Док у првом контексту објашњење има смисла, иако не одговара тексту, у другом нема ни смисла јер *мачем* се није могла тако лако посјећи глава коју би узалуд бранио топуз иза врата.

(4) Именица *мишица*. — Стефан Митров Љубиша је ову ријеч на два мјеста коментарисао — једном њену множину, други пут једнину у синтагми *горда мишица*.

1° Ријеч којом се завршава први полустих (иницијални осмерац) стиха: Gjorgjem su se srpske mišce sa viteštvom orojile; [ГВ П 20] Љубиша је објаснио ширим појмом: „Ruke“ [ЛЈУВИША 1868/2017: VI (нап. 4)]. — Нићифор Дучић поучава Љубишу (и читаоце Горског вијенца): „„Мишце“ мјесто мишице, пјесник је скратио ради стиха, као што се (*вар.* се налази) такијех скраћенијех ријечи из истога узрока на више мјеста у „Горскоме вијенцу“ налази (*вар.* вијенцу“). А мишица (*вар.* Мишица) се не зове „рука“; но само онај дио руке, што је од рамена до лакта“ [Дучић 1870: 10; варијанте цит. по Дучић 1891: 165].

2° Да је Љубиша знао да Његошева *мишица* значи ‘мишка’ види се по коментару стиха: Tvoja gorda mišca romgačije. [ГВ 232], али то

Дучић не запажа: „Oholá miška“ [ЉУВИША 1868/2017: 14 (нап. 2)]. Стих Љубиша коментарише због придјева (атрибута), Нићифор Дучић тај коментар сврстава у погрешке, али не због именице него због придјева: »У буквалном смислу „горда“ значи „охола“; али је овдје треба разумијети: храбра мишица или десница« [Дучић 1870: 26; уп. Дучић 1891: 179].

3° Семантизација именице *мишица* именицом ‘рука’ потпуно одговара, на примјер, контексту стихова: Ova miška jednijem udarom / Prestol sruši, a Tartar uzdrma. [ГВ 235–236]. Љубиша коментарише само други од наведених стихова: „Пакао se protresao čujuć smrt Amurata I“ [ЉУВИША 1868/2017: 14 (нап. 5)]. А протресао се једним ударцем руке (односно мача у тој руци) Милоша Обилића.

4° Дучић замјера Љубиши што је именицу *мишица*, у једном контексту, семантизовао са ‘рука’, а онда је, у другом контексту, и сам тако објашњава: *десница* је — ‘десна рука’ а не *десна мишица! То је једно.

Друго. Његош је узео руску форму у српском значењу, тј. није скраћивао српску именицу *мишица*. У руском именица *мышца* има шире значење — ‘мишић’; српско значење изражава се термином *двуглава мѝшица* ‘дицепс’.

Треће. Прецизности ради треба рећи да се „дио руке што је од рамена до лакта“ зове *надлакѝшица*, а *мишка* (или *мишица*) је мишић с предње стране надлактице, који скупља руку.

О значењу придјева (ж. р.) *охола* види т. 2.2. (2).

1.3. На трећем мјесту наводимо примјере које су демантовали каснији коментатори — јер су те ријечи и они објашњавали.

(1) Макротопоним *Сѝњѝ мѝре*. — Стих: Od Dunava do mora sinjega? [ГВ 55] Стефан Митров Љубиша снабдијева коментаром: „Od Dunava do obale Jadranskoga mora“ [ЉУВИША 1868/2017: 5 (нап. 4)]. — Прво па мушко, каже народ. Први коментар другог полустиха у наведеном примјеру и тачан је и значајан. Једина замјерка која би се могла ставити Љубиши јесте што у тексту Горског вијенца, као приређивач, није ставио велико слово на придјевској компоненти назива.

Занимљиво је и што је Љубиша, као Приморац, прецизирао предлошко-падежну везу *до мора* ‘до обале мора’. То исто ће учинити с предлошко-падежном везом *на мору* у стиху: „Na moru je od svašta

majstora,“ [ГВ 2808 (код Љубише је то 2810. стих)], коју коментарише (ставља напомену последице облика могу): „У primoгју“ [ЉУБИША 1868/2017: 140 (нап. 2)]. Сва срећа што Дучић није дотле читао (= коментарисао) па да каже да то није потребно или да је погрешно!

1° Нићифор Дучић тврди да је Љубишина напомена уз 55. стих сувишна: »И овдје је са свијем сувишан коментар; јер је пјесник тај стих казао чисто и просто онако, као што би га и сваки други српски гуслач казао; а управо га тако и пјевају и у напајалицама у Херцеговини говоре: на пр. у здравици за кумове и пријатеље између осталог говори се... „Бог дао, те наш брат домаћин, гдје год знао српски врсни и изабрани | дом од Сињега мора до тија Дунава, ш њим се кумио и пријатељио све од воље, а без невоље“ ...А, кад би ту рекао: од обале Јадранскога мора... јамачно би се сви кумови и пријатељи око стола тој реченици зачудили« [Дучић 1870: 12–13; уп. Дучић 1891: 166–167 (с њим)].

Чудна попа јади га не били! (додуше, Нићифор је био тада монах, а не поп). Умјесто да похвали свог претходника и да здравицу наведе као интертекстуалну потврду тачности Љубишина коментара, тим прије што и он сам пише „од Сињега мора“ с великим словом, он се зачудио! Једино што је могао благо замјерити јесте ортографија: зашто Љубиша није у тексту написао „do mora Sinjega“ с великим С као што је у коментару написао „do obale Jadranskoga mora“ с великим Ј.

2° Коментатори из седамдесетих и осамдесетих година XX вијека коментаришу двостих 54–55 као цјелину. Никола Банашевић се више бави изразом *сва Србија* из претходног него изразом *до мора Сињега* у наредном стиху: »Његош овде не мисли на немањићку Србију него пре на државу доцнијих деспота. „Када су се области Лазаревића, Бранковића и Балшића сјединиле, Србија је за владе деспота Стефана и Ђурђа, била толико исто пространа колико и држава старијих Немањића. Она се простирала од Дунава па | до јадранске обале код Бара“ (К. Јиречек, *Историја Срба*, II, стр. 73). Тада је баш *сва Србија* постала турска *жртва*. *Сиње* је стални епитет за море, узет из народних песама; у Вуковом *Рјечнику* преводи се и са *blau*, тј. плав. Упор. ст. 1110« [Банашичевић 1973: 163–184]. — Стални епитет као фразеолошки жанр чине обје компоненте, дакле: *сиње море*, али је он посвједочен само у 1110. стиху; у 55. стиху *Сиње* је компонента географског назива.

Слободана Томовића пак интересује само назив *Србија* из првог од двају коментарисаних стихова: »Може се претпоставити да пјесник мисли на Србију из доба Немањића, када је Дукља, односно Зета, била у саставу немањићке државе. Између 1183. и 1186. године, Немања је освојио Дукљу (Зету), одстранио стару династију, али није мијењао државно уређење из ранијег самосталног живота Зете, које се развило у посебну традицију. Власт Немањића у Зети (Дукљи) и приморским градовима трајала је око два вијека, и оставила снажан печат на каснију културну традицију. То је највјероватнији разлог због чега Његош често прави алузије на то доба, и на неки начин њиме се, у свом књижевном и политичком раду, инспирише. Ипак, већа је могућност да пјесник мисли на новију државну творевину из доба деспота Бранковића и Лазаревића, када | се њихова територија стварно простирала „од Дунава до мора сињега“. Послије смрти зетског владара Балше III, деспот Стефан Лазаревић овладао је Балшиним земљама, па су се, тако, земље Лазаревића, Балшића и Бранковића слиле у једну релативно хомогену државну цјелину. Стога, пјесник има у виду вријеме кад је постајало државнотериторијално јединство наших народа на почетку XV вијека, прије него што су Турци дефинитивно учинили крај њиховој самосталности« [Томовић 1986: 59–60 (треба: постојало)].

Два наведена коментара изискују и једну заједничку напомену.

Именица *Србија* у реплици владике Данила је анахронизам: именица је посвједочена тек у првој деценији XIX вијека. Додуше, у Историји о Црној Гори митрополита Василија Петровића помиње се контаминирани облик *Србљија*: именица на *-ија* направљена је од етнотопонима *Србљи*. Другим ријечима, пјесник Његош нема у виду неку државно-административну него одређену етничку територију, скупну територију српских земаља. Анахронизам је (и неологизам) и именица *Срјска* у реплици владике Данила, коју Његош, наравно, не користи у данашњем значењу него за ознаку Рашке, једне од српских земаља.

3° Александар Младеновић коментарише други полустих 55. стиха: „...*до мора Сињега* — до Јадранског мора“ [Младеновић 1996: 174]. Коментатор се позива на свој зборник радова и на рад Лаза М. Костића (овај посљедњи зато што га није узео у обзир у свом чланку).

У чланку *Њеџош и Љубија — лексичке паралеле* Александар Младеновић указује да је први Милан Будимир (најприје у чланку из 1938) израз *Сиње море* у Горском вијенцу препознао као топоним,

који треба писати великим словом. На проблем и на литературу у вези с њим аутору је указао Радосав Бошковић. Иначе Младеновић наводи и четири потврде макротопонима из Љубишиних дјела и једну из једног другог рада Нићифора Дучића, али не помиње Љубишин коментар Горског вијенца и Дучићеве *Примједбе* на њега [Младеновић 1989: 260–261].

Лазо М. Костић у чланку *Светска империја према Његошевим делима* пише: „Овај стих је веома важан за Његошево схватање докле се Србија простирала. Оно може бити тачно или нетачно, али је то Његошево гледиште. Сиње море, то је Јадранско море, а Дунав је неодређени појам. Његош је свакако мислио на српска насеља на Дунаву (у Војводини или чак северније). За Босну и Херцеговину нема спора, и оне су између Дунава и Сињег мора“ [Костић 1952: 172 (нап.); Костић 2000: 114 (нап.)]

4° Ми смо у критичком издању прокоментарисали други полустих 55. стиха: „(ген. до) *мѡра Сѣњѣѡа* — топоним *Сѣњѣ мѡре* ‘Јадранско море’“ [Маројевић 2005^а: 40] упућујући на објашњење у Предговору: „Придјев *сињи* као стални епитет уз именицу *море* пише се малим словом: ко потоке може уставити / да к сињему мору не хитају? [1109–1110], као компонента топонима у зн. ‘Јадранско море’ пише се великим: од Дунава до *мора Сињеѡа* [55]. Номенклатурни географски назив пише се малим словом и кад се односи на конкретни географски објекат: *море* (и кад се односи на Сиње, тј. Јадранско море) [...]“ [Маројевић 2005^а: 31]. — Утемељивач правилног објашњења топонима јесте Стефан Митров Љубиша. А континуитет с њим васпостављен је тек код два посљедња приређивача.

(2) Предмет спора био је глагол (3. л. мн. презента) *надрѣцају* у стиху: *Da viteštvom prsa nabrecaју*; [ГВ 104]. Стефан Митров Љубиша указује на обичнији, свршени вид и на италијански превод: „*Nabreknuti (gonfiare)*“ [Љубиша 1868/2017: 8 (нап. 2)]. — Нићифор Дучић занемарује Љубишино упућивање на свршени вид питајући се: »[...] шта је тијем читаоцима поможено, који не знају талијанскога језика? А глагол „набрѣцати“ — чиста је српска ријеч, коју вас српски народ разумије и на својему (*вар.* својем) је мјесту употребљава. Премда се чује у нашем народу и ријеч: „надути“ мјесто „набрѣкнути“; али их није потребито (*вар.* потребно) коментирати« [Дучић 1870: 14; варијанте наводимо према Дучић 1891: 169].

Неки каснији коментатори сматрали су да стих треба коментарисати демантујући тиме архимандрита Нићифора.

1° Глагол је прокоментарисао у свом издању Божидар Ковачевић: „*набрецајџи*, испунити, надимати“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 21] (први глагол не одговара јер је у свршеном виду); други приређивачи глагол објашњавају у речнику уз издање Горског вијенца: „**Набрѣцати, набрѣца̑м**, надимати“ [РЕШЕТАР 1890: 101; цит. (уз исправљену штампарску грешку) по РЕШЕТАР 1940: 152] (звјездицом Решетар обиљежава ријечи којих нема у Вуковом Рјечнику); „**набрѣцати**, надимати, пунити, испуњавати“ [ЂУКИЋ 1941: 184; цит. по ЂУКИЋ 1944: 192]; „*nabrecati, naduti, ispuniti*“ [ВАРАС 1947: 202] (глаголи не одговарају јер су у свршеном виду); „**набрѣцати**, несврш. фиг. *јуниџи, испуњаваџи, најајаџи*“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 276].

2° Стих је прокоментарисао Никола Банашевић „Место овог (104. стиха), у рукопису су два прецртана стиха; један од њих гласио је: *да виџежстџивомџ срца* [прса — Р. М.] *насркају*. Последњи у тој групи, неприлични глагол *насркају* замењен је изразитијим покрајинским глаголом *набрецају*, тј. напајају и надахњују (јуначким песмама певаним око цркве)“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 170]. — Чим је глагол покрајински, он заслужује да буде објашњен. Омашка Банашевићева („срца“ умјесто: прса) остала је и у каснијим његовим издањима; ми је овдје исправљамо.

3° Слободан Томовић није објашњавао сам глагол, али је сматрао да треба указати на смисао читавог стиха: „Све раније побројане врлине, о којима Вук Мићуновић говори, имају заједнички циљ да ојачају витешки дух ратника, да их припреме за борбу“ [ТОМОВИЋ 1986: 68].

4° Док је Банашевић указао на контекстуално, конотативно значење, ми смо у критичком издању семантизовали денотативно значење глагола: „*набрѣцајџи* — гл. у зн. ‘надимати’“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 42].

(3) Предмет спора била је именица *иврђа* у стиху: *I tvrgja je ku-dijen idemo*; [ГВ 1312 (код Љубише је то 1311. стих)]. Именицу је овако прокоментарисао Стефан Митров Љубиша: „Put od kamena“ [ЉУБИША 1868/2017: 68 (нап. 2)]. — Нићифор Дучић је то оспорио, овим ријечима: „Кад је већ навалио, да и ову ријеч тумачи, ми мислимо, да би

боље било, да је казао кршовито, или врлет; јер се „пут од камена“ разумије и најлепша улица у вароши, која је поплочана, и по којој коњи и кола трче и т. д.“ [Дучић 1870: 15; цит. по Дучић 1891: 169].

Стих није тумачио ни Милан Решетар, али у Рјечнику објашњава саму ријеч, боље у првом: „тврђа [...] 3. *тврда, кршовита земља“ [РЕШЕТАР 1890: 244; уп. РЕШЕТАР 1892: 164 (звјездица је веома ситна)] него у посљедњем издању: „*тврђа* [...] 3. тврда кршовита земља“ [РЕШЕТАР 1940: 158] (боље, зато што звјездицом означава значење које је у спјеву посвједочено и зато што запетом раздваја придјеве; запету је Решетар изоставио тек у десетом, а звјездицу и у претходним издањима). И Антун Барац ријеч објашњава само у Рјечнику мање познатих ријечи: „*tvrdá zemlja*“ [BARAC 1947: 205]. Стих не коментарише ни Видо Латковић, али се у посебној књизи у саставу Цјелокупних дјела ријеч **тврђа**, *ѐ ж. њокр.* семантизује као ‘кршовито земљиште’ и илуструје наведеним стихом [СТЕВАНОВИЋ-БОШКОВИЋ 1954: 216]. Не коментарише стих ни Александар Младеновић, али у Речнику уз издање „Горског вијенца“ семантизује ријеч **тврђа** ж (он принципијелно занемарује прозодију јер је неосновано сматрао да Горски вијенац карактерише староцрногорска прозодија): *кршевић, нейроходан крај* [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 294]. — У контексту стиха именица је коментарисана у издањима из четрдесетих година XX вијека, Божидара Ковачевића: „каменито и брдовито тле“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 98] и Ђузе Радовића: „тврдо, тешко проходно брдовито и каменито земљиште“ [РАДОВИЋ 1947: 213]. Пола вијека касније Димитрије Калезић је овако објашњава: „*тврдина, кршевић терен*“ [КАЛЕЗИЋ 1994: коментар уз облик *тврђа* у стиху 1312]. — И ми смо именицу прокоментарисали у текстолошкој напомени: „*тврђа* — им. у зн. ‘кршевит терен’“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 116].

Ако сада упоредимо објашњења која се налазе у међусобној конкуренцији, пада у очи да је најгоре оно које је самоувјерено понудио Дучић (*тврђа* није *врлет). Неадекватна су такође тумечења у којима се помиње именица *крај* и придјев (ср. р.) *брдовићо* (тле, земљиште). Именицу *тврђа* тачно семантизују остали лексикографи и коментатори, али је у контексту стиха (ради се ипак о тлу које служи за пут) ријеч најбоље објаснити онако како смо је протумачили Димитрије Калезић и ми, тј. ‘кршевит терен’. Али се може додати и Љубишино објашњење, које је било тачно у контексту стиха и ванјезичке ситуације: ‘пут од камена’.

(4) Именица *зубља*. — Посљедњу ријеч у стиху: *Plan će vječno životvorni blistat Srbu tvoje zublje*, [ГВ II 33] Стефан Митров Љубиша појашњава: „*Svjetlost*“ [ЉУБИША 1868: VII (нап. 1); у издању из 2017. завршни лист пагинације римским цифрама није прештампан]. — Нићифор Дучић овај примјер опширно коментарише, али одмах демантује самог себе у том смислу да ријеч и треба тумачити: »Кад је г. Љубиша зажелио, да и „зубљу“ тумачи, која до душе и потребује тумачења; јер је та ријеч помјестна (*вар.* обласна), нити је свуда у нашем народу позната. Онда је требало, да каже, да је „зубља“ од растове младике или омлатка; (омлатци (*вар.* омлаци) су оно, што из корјена око стабла израсту); која је подебља од пушчане велике цијеви; па се рукама увије (*вар.* па се увије) прије, но (*вар.* него) што се посијече, и тако увијена и сирова још се маљугом на плочасту камену истуче (*вар.* истуче се маљугом на плочасту камену, или на пању), док се сва истријеска (*вар.* сва не истријеска); али се ипак једно с другијем у свези држи; те се тако истучена метне више ватре на черјан, док (*вар.* да) се добро осуши; па се | тек тада употребљава у сеоским кућама, мјесто свијеће или луча, гдје га нема. А нарочито (*вар.* навлаш) се употребљава у зимње мрачне ноћи, кад се по вечери (*вар.* по вечери иде) из куће у кућу или из села у село иде (*вар.* у село) на сијело. „Зубља“, као буктиња, добро гори (*вар.* гори) и свијетли тако, да је ни највиши (*вар.* нај јачи) вјетар без јаке кише не може утулити, но је још више (*вар.* већма) распаљује“ [Дучић 1870: 11–12; претходно у: Србија, 1. (13) маја 1869, III, бр. 49, 180 (другим, гђе, не има); варијанате наводимо по Дучић 1891: 165–166]. У наставку ово објашњење о зубљи Дучић поткрепљује и стихом 878, завршавајући излагање реторским питањем: „Ко незна, шта је зубља, шта му је поможено, што је истумач. „Свјетлост“« [цит. по Дучић 1869: 180; уп. Дучић 1870: 12 (не зна, што је, с упитником на крају); уп. Дучић 1891: 166].

Размотрићемо подробније семантичке вриједности именице *зубља* и коментаторске интерпретације трију стихова (два у спјеву и један у Посвети) у којима се ова ријеч појављује.

А. Дучићева семантизација потпуно би била оправдана за контекст: Рад ноћи се зубље увијају, / али што ће у сунчане зраке? [ГВ 874–875]. Али Љубиша није коментарисао овај стих. А како га објашњавају други коментатори?

1° Видо Латковић Дучићево објашњење користи према верзији из 1870. године, цитирајући га у редигованом облику, али у коментару 874. стиха, а не стиха из Посвете: „Зубља је од храстове младике (или омлатка), која је подебља од пушчане велике цијеви, па се рукама увије прије но што се посијече, и тако увијена и сирова још се на плочастом камену истуче, док се сва истријеска, али се ипак једно с другијем у свези држи, те се тако истучена метне више ватре... док се добро осуши, па се тек тада употребљава у сеоским кућама мјесто свијеће или луча, гдје га нема“ (Нић. Д.). [Бошковић–Латковић 1952: 185].

2° Други коментатори стихове 874–875 тумаче позивајући се на Вука — Никола Банашевић: »Ова два стиха којима Мустај-кадија прелази у напад у рукопису су уметнута са стране. Њима се хришћанство приказује као помрчина коју треба осветљавати, а ислам као светлост којој су непотребне зубље. — Вук у *Рјечнику*: „У Црној Гори зубља се зове усукано дрво љесково или дубово, које се сухо пали мјесто луча.“« [Банашевић 1973: 249] и Слободан Томовић: »„Зубља“: усукано дрво љесково или дубово, које се сухо пали мјесто луча (Вук Караџић, *Рјечник*). Алгорично се поистовјећује турска вјера с дневном свјетлошћу, па је сувишно палити луч или зубљу да би се предмети јасније видјели кад су ствари и без тога јасне« [Томовић 1986: 171; исправили смо грешку („*Рјечник*“) према трећем издању: Томовић 1999: 539 (у другом је грешка поновљена)].

3° Трећи приређивачи коментарисаних издања Горског вијенца именицу *зубља* и задржавају, и објашњавају помоћу сродне ријечи. За Божидара Ковачевића је то *дукџиња* (он најприје семантизује 874. стих, а онда га и коментарише): „[...] због ноћи се спремају дукџиње. — Ноћ је хришћанска вера, а сунце исламска: за оне у хришћанској вери која је, по мишљењу Мустај-кадије мрак, потребне су зубље, тј. наука ислама, али тамо где је већ сунце, ислам, тамо није потребно више проповедати нова верска начела“ [Ковачевић 1940: 69]. За Александра Младеновића, који коментарише стихове 874–875, сродна ријеч је *бакља*: „[...] зубље, бакље праве се да светле у ноћи а не на сунчаној светлости што је заправо муслиманска вера“ [Младеновић 1996: 199].

4° Четврти приређивачи и сами у коментару стихова 874–875 користе именицу *зубља* без лексичке семантизације — Милан

Решетар: „[...] зубље требују гдје је ноћ, али (*вар.* а) што ће гдје сунце сјаје? ноћ је хришћанство а сунце је мухамеданство (*вар.* муслиманство)“ [РЕШЕТАР 1890: 135 (у свим издањима читамо: „требују“, а то значи да то није штампарска грешка умјесто: требају); варијанте цит. по РЕШЕТАР 1940: 52 (исто у осмом и деветом издању; текст последице знака питања од петог издања је у загради)], Трифун Ђукић: „Зубље се пале кад је ноћ, а не кад сунце сија. Према томе: шта ће хришћанство тамо где је светлост мухамеданске вере?“ [ЂУКИЋ 1941: 154; цит. по ЂУКИЋ 1944: 160] и Ђуза Радовић: „[...] зубље се увијају (спремају) рад ноћи, а непотребне су кад је светлост сунца. Ноћ — хришћанство, суначни зраци — мухамеданство. Ако коме треба да позна прави пут, то је онда хришћанима, а не нама, Турцима, који живимо у светлости истинске вере“ [РАДОВИЋ 1947: 203]. — Трифун Ђукић, међутим, у Речнику и семантизује именицу *зубља*, шире него Дучић [види даље т. Г].

Б. У контексту: Вјечна *зубља* вјечне помрчине / нит догори нити свјетлост гудби. [ГВ 610–611] именица *зубља* има пренесено значење. Ми смо, иначе, овај други стих препоручили за задњу корицу јубиларног издања Горског вијенца (ЦАНУ, 2017).

1° Једни приређивачи у коментару стихова 610–611 именицу *зубља* семантизују лексички као ‘буктиња’– Трифун Ђукић: „Реч је о ономе чија дела вечито живе; они су буктиња коју ни тама времена и заборав не може да угаси, нити да јој светлост умањи“ [ЂУКИЋ 1941: 149] и Александар Младеновић: „[...] вечна буктиња, односно светао човеков пример, његово бесмртно дело, светлеће стално у тмини, у вечним помрчинама, обасјавајући човекову славу заувек“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 190]. Коментатор облик *свећилеће* задржава и у издању ЦАНУ [Младеновић 2005: 54], што значи да то није штампарска грешка умјесто глаголског прилога *свећилећий*; то би могао бити партицип *свећилеће* као архаизам (са синтагматском интерпретацијом коментара), али је вјероватније футур *свећилеће* (са реченичном интерпретацијом коментара). У том случају коментар није временски тачан: буктиња и сад свијетли. Свакако је требало прозодијски диференцирати обличке хомониме (тачније: хомографе).

2° У свом коментару Никола Банашевић интертекстуално повезује стихове 610–611 Горског вијенца са стиховима 29–34 Посвете,

али не семантизује саму именицу *зубља*: „Овим стиховима завршава се низ Мићуновићевих гномских афоризама, изражених метафоричким језиком, о јунаштву као великом моралном принципу. Тај је принцип на крају дигнут до филозофске категорије: зло је иманентно, али му се добро непрестано супротставља и никад не престаје да делује. Ову је мисао песник још на једном месту развио, у читавом једном одломку *Посветиће праху оца Србије* (ст. 29–34)“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 218].

3° Трећи приређивачи и сами у коментару 610. стиха користе именицу *зубља*, без лексичке семантизације — Милан Решетар: „[...] *вјечна зубља вјеч. ѿморч.* је слава; она је као нека вјечна зубља у вјечној тмини, јер она обасјава јунаке и иза (*вар.* и послвије) смрти њихове, а људи који се нијесу прославили пропану (*вар.* пропадну) у таму вјечнога заборава“ [РЕШЕТАР 1890: 121 (исто у наредним издањима, с тим што је од осмог издања: пропадну); *вар.* по РЕШЕТАР 1940: 38 (само у десетом издању предлог *иза* замијењен је предлогом *ѿослије*)] и Ђуза Радовић: „[...] јунак, његова слава остаје да вечито светли као *зубља* у тами вечног заборава, у коју падају имена обичних, непрослављених људи“ [РАДОВИЋ 1947: 181].

4° У коментару стихова 610–611 Слободан Томовић пише: „Ово Решетар исправно тумачи“, затим цитира Решетара према посљедњем издању, а онда истиче: »Сличну идеју пјесник је изразио у „Посвети праху оца Србије« [Томовић 1986: 128] (у наставку наводи и коментарише стихове 29–32 Посвете).

В. Контекст у којем је Љубиша ријеч прокоментирао гласи: Плам ће вјечно животворни / блистат Србу твојѐ зѹбљѐ, [ГВ П 33]. Још у неким коментарима објашњавана је *зубља* у овом контексту.

1° У једном издању синтагматска веза *ѿлам зубље* прокоментарисана је као ‘пламен слободе’ — у коментару Ђузе Радовића стихова 29–34 Посвете: „[...] овим песник циља на Карађорђеве политичке противнике, који су настојали да умање његове заслуге (**тмуша**, мрак, помрчина). Али њихова настојања остају узалудна. Њихове покуде само ће појачати сјај Карађорђеове славе. Пламен слободе (плам... *зубље*) који је он упалио код Срба биваће временом све сјајнији и лепши“ [РАДОВИЋ 1947: 177].

2° У другом коментару — уз 33. стих Посвете Николе Банашевића — (плам животворни) *йвоје зубље* објашњен је као ‘(плам животворни) Карађорђеове душе’: „Животворни — који даје живот (рус. *животворный*); *йлам животворни* (Карађорђеове душе — *йвоје зубље*) подсећа на Духа животворящога из Символа вере“ [Банашић 1973: 148].

3° У трећем коментару — Слободана Томовића уз стихове 29–32 Посвете — *зубља се*, на површинском, денотативном плану, поима као ‘зрака, свјетлост, луча’, а на дубинском, конотативном као ‘вјечно постојеће добро’: „Цитирани стихови дају основ за разумијевање Његошевог супстанцијално-дуалистичког погледа на свијет. Овај проблем пјесник уздиже до појма свјетлости и мрака, симбола носиоца етичког значења добра и зла. У том случају, тмина је израз за вјечно постојеће зло, којем ипак одолијева вјечно постојеће добро. Ово друго пјесник поистовјећује са зраком, свјетлошћу, лучом, зубљом. У конкретном случају, добро или свјетлост подразумијева јуначки подвиг супротстављен тиранији, мраку, тмуши, помрчини. Мићуновићеви погледи успјешно сажимају многе претходне идејне слојеве“ [Томовић 1986: 129].

4° Једно од могућих поистовјећења које Томовић наводи на денотативном плану јесте *свјетлост*, управо ријеч са којом је и Љубиша *зубљу* поистовјетио, док се у коментарима који Томовићевом претходе наводе још општије паралеле — *слобода* и *душа*. Из тога слиједи логичан закључак — Љубиша је тачно ријеч објаснио у коментарисаном контексту.

Г. Трифун Ђукић у Речнику уз своје издање Горског вијенца именицу *зубља* семантизује шире него Дучић: „*зубља*, цевчица од луча, која служи за осветљавање место свеће или фењера; иначе још и усукано лесково или друго које сухо дрво, које се пали место луча“ [Ђукић 1941: 182; цит. по Ђукић 1944: 160]. — Именица *зубља* има, дакле, два денотативна значења: 1° ‘усукани и осушени омладак лијеске или храста’, које је у првом контексту потврђено и које се у једним крајевима користи за освјетљење, и 2° ‘луч, одсјечено дрвце од језгра суве боровине’, које се у другим крајевима користи у исте сврхе, и два конотативна значења — 3° ‘буктиња’, значење које је у другом контексту посвједочено, и 4° ‘свјетлост’, значење које је у трећем контексту потврђено.

1.4. На посљедњем, четвртном мјесту наводимо примјере које је Љубиша објашњавао у контексту — а Дучић контекстуалну семантизацију није разумио (или је није хтио разумјети).

(1) Уз облик *blizanaca* стиха: У њ се *osam blizanaca* и *jedan mah ižnjihaše* [ГВ П 3] Стефан Митров Љубиша додаје свој први у издању Горског вијенца коментар: „Једнорођени“ [ЉУБИША 1868/2017: V (нап. 1)]. — И Нићифор Дучић овим примјером отпочиње своје *Примједбе*: „Ова ријеч баш никако не требује тумачења (*вар.* Ову ријеч никако није требало тумачити), јер (*вар.* јер се) у свијем крајевима и срединама нашега народа зна се (*вар.* зна), шта су близанци и близанице; па се наравно тијем именом и зову“ [Дучић 1870: 9; варијанте цит. по Дучић 1891: 163]. Предлаже Дучић да се изведе експеримент — да се доведу два близанца у какав народни збор, па да се алтернативно каже: „то су једнорођени“ — мало ко би, а прије нико разумио да су то близанци; „ово су близанци“ — сви би разумјели. Завршава своју прву *Примједбу* критичар констатацијом да, по његовом схватању, *једнорођени* значи ‘јединац у оца и матере’ [Дучић 1870: 9; Дучић 1891: 164].

Све би то било у реду да Његош ријеч *близанци* није употрежио у пренесеном значењу, метафорично, ‘као да су рођени једнак, у истог оца и матере’. Друга је ствар што Љубиша није пронашао одговарајућу ријеч као објашњење, која би и Дучићу била разумљива, а тешко је било и пронаћи — требало се послужити описним објашњењем, синтагмом или реченицом, а не лексемом.

(2) Уз облик *pokoljenja* стиха: *Pokoljenja djela sude, što je čije daju svjema.* [ГВ П 25] Стефан Митров Љубиша додаје коментар: „Rodovi sude svačija djela, pak po zasluzi daju svakome svoje“ [ЉУБИША 1868/2017: VI (нап. 6)]. — Нићифор Дучић неоправдано скраћује Љубишин коментар, тј. облик извлачи из контекста напомене: „„Покољења“ истумач. „родови““ [Дучић 1870: 11; Дучић 1891: 165]. У наставку критичар објашњава да је *покољење* „руска ријеч, која је у новије доба унесена у српску књижевност, и без икакве потребе замјењује српску ријеч: нараштај (ђенерација), а у народу се чује и ова ријеч: пѧс — пѧсови“ [Дучић 1870: 11; Дучић 1891: 165].

1° Љубиша у овом примјеру жели да објасни облик, а не значење именице (мн.) *покољења*, а значење је прокоментарисао у напомени

уз стих: *Kojijem se rјane pokoljenja*. [ГВ 607]: „[...] *Pokoljenja, rodovi lјucki (generazioni)*“ [ЉУБИША 1868/2017: 31 (нап. 6)].

2° Љубиша је желио да објасни стих на релацији субјекат (номинатив): објекат (акузатив) с обзиром на обличку хомонимију — и облик *ћокољења*, и облик *гјела* могу се интерпретирати и као номинативи, и као акузативи; Љубиша је мислио да је облик *ћокољења* субјекат (номинатив), и то је могао исказати коришћењем именице у којој номинатив (*родови*) и акузатив множине (*родове*) нису хомонимични.

3° Историју питања о тумачењу наведеног стиха исложили смо у посебној расправи: сви коментатори, осим нас, образлагали су своја тумачења у складу с Љубишиним тумачењем функционалне перспективе реченице [МАРОЈЕВИЋ 2014^а].

4° У текстолошкој напомени за 25. стих оде, која је објављена у критичком издању Горског вијенца [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 225; МАРОЈЕВИЋ 2004: 283], ми смо објаснили пет облика:

25 *ћокољења* — ак. (а не ном.) мн., директни објекат; *гјела* — ном. (а не ак.) мн., грам. субјекат; *сјдѣ ћокољења* (= кога) — изр. у зн. ‘суде покољењима’ (= коме), ‘суде о покољењима’ (= о коме); *шиѣд је* — везн. диверб у зн. ‘[оно] што’ с краткосил. акц. испред енкл. обл. 3. л. јд. пом. гл. [...]; *свијема* (данас обичније: *свијема*) — обл. с једносложним ије-рефлексом дугог јата (с дугоузн. акц. на другој компоненти дифтонга) [...]

Ми смо се, дакле, определијелити за друго (и друкчије од наших претходника) тумачење разматраног „тамног мјеста“ по коме су *гјела* граматички субјекат у номинативу, а *ћокољења* — граматички објекат у акузативу. Остала мјеста из наведена четири стиха оде која би се могла различито читати и тумачити разрјешавају се прозодијски (у тексту) или семантички (у текстолошкој напомени). Тачке у напоменама указују на одговарајући одјељак „Текстологије Горског вијенца“, која је интегрално објављена у нашем критичком издању Горског вијенца [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 5–34, 227–1000].

(3) Стефан Митров Љубиша је објаснио фразеологизам *изаћ(и) љред која* додавши уз глагол *изаћ* у стиху: *Su čim ćete izać pred*

Miloša [ГВ 76] свој коментар: „Su čim ćete se prikazati pred Milošem Obilićem“ [LJUBIŠA 1868/2017: 6 (нап. 4)]. — Нићифор Дучић оцјењује: „Ни у овоме стиху баш ништа нема за тумачење; но само да је више говора“ [Дучић 1870: 13; Дучић 1891: 167]. Баш ништа нема за коментарисање у 76. стиху Горског вијенца?

1° Тако нису мислили Ђуза Радовић, који стихове 76–78 коментарише: „са чиме ћете, са каквим делима ћете изићи пред Милоша Обилића и друге јунаке, браниоце »вјере и племена«, који живе вечито, док буде трајало сунца (доклен сунца грије). Упореди стих 1011: „ђе Обилић над сјенима влада““ [РАДОВИЋ 1947: 181], Антун Барац, који коментарише исте стихове: „S kakvim ćete djelima doći pred Miloša (koji je poginuo kao junak, a nije prevjerio) i druge srpske vitezove, koji će živjeti u uspomeni, dok bude svijeta i vijeka?“ [BARAC 1947: 168], Никола Банашевић, који исписује коментар уз 76. стих: „Овај стих одговара идеји претходног стиха: Милош Обилић се лично помиње као оличење верности изражене у претходном стиху. За њим следе остали српски *виџезови* (ст. 77). *Су чим* — са чим, с каквим делом. Да би се пак истакла Милошева личност, стих треба читати са цезуром (предахом) после шестог слога, необичном у народним песмама“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 167 (није ријеч о цезури него о опкорачењу цезуре — цезура је увијек последије четвртог слога асиметричног десетерца)] те Александар Младеновић, који коментарише стихове 75–78: „шта ћете учинити с клетвом својих прадедова, коју је кнез Лазар изрекао уочи Косовског боја а којом проклиње све оне Србе који не дођу да се боре против Турака (као сталних непријатеља све до времена владике Данила)? С чиме, с каквим делом ћете изаћи пред Милоша Обилића, како ћете смети да се с њим сретнете у загробном животу а и с другим српским витезовима, борцима против Турака о којима успомена и наше сећање на њих траје вечно?“ [Младеновић 1996: 175].

2° Од пет коментатора који су објашњавали 76. стих Горског вијенца (укључујући и Љубишу) у четири се конкретизује да је ријеч о Милошу *Обилићу* (такво објашњење поготову је потребно странцима који читају или преводе Његошев спјев). Сви коментатори (није Љубиша) конкретизовали су смисао питања *су чим* — ‘с каквим дјелима’, ‘с каквим дјелом’.

3° Једино је Стефан Митров Љубиша семантизовао израз *изаћ(и) њред Милоша* — ‘приказати се пред Милошем (Обилићем)’. Семантизација је и тачна и потребна; због ње је Љубиша стих и коментарисао. Алтернативно објашњење могло би бити ‘представити се Милошу (Обилићу)’.

4° Његошев израз може се посматрати као фразеолошки окационализам. Ми смо га парафразирали у првој реченици предговора *Њејошев иласник, књија њрва*: „Кад је требало, 1997. године, обиљежити стопедесетогодишњицу *Горској вијенца*, сурова стварност српске филологије поставила је реторско питање: *Су чим ње-џе изаћ њред Њејоша / и њред грује срјске виџезове?*“ [МАРОЈЕВИЋ 1999: 7].

(4) Предмет спора била је именица *књија* у стиховима: Ра ни догје књига из Никшића, / I у књизи десет побратимства, [ГВ 337–338] и коментар Стефана Митрова Љубише: „U Listu su jim Turci obećavali deset pobratimstva tek da jim vrate sužnje za novce. Kad se kršćani iz ljubavi ili umira bratime, pogju u crkvu pak jim svećenik očita molitvu i dava piti vina iz jedne iste čaše, zato se i obično zovu pričesni pobratimi“ [ЉУБИША 1868/2017: 19 (нап. 1)].

1° Нићифор Дучић је свој коментар (а боље би било рећи: анти-коментар) смјестио, грешком, у други умјесто у први дио својих *Примједба* јер каже: »Што је „књига“ с „листом“ замијењена, тијем није ништа објашњено, нити се ту има шта тумачити. У народњијем (*вар.* народнијем) се пјесмама свуда каже: „књигу пише“ и т. д.« [Дучић 1870: 28; варијанту наводимо према Дучић 1891: 181]. — Ово лоцирање најмања је грешка Дучићева, а ми смо је исправили премјестивши овај примјер у прво поглавље наше расправе.

2° У наставку Дучић додаје: „Боље би учинио г. Љубиша, да је у првом стиху објаснио личну замјеницу „ни“, која се у Црној-гори употребљава (*вар.* у Црној гори употребљује) мјесто нама, и коју свако не зна, но (*вар.* него), што је „књигу“ тумачио!“ [Дучић 1870: 28; уп. Дучић 1891: 181]. — Ни ова примједба не стоји пошто је Љубиша на другом мјесту (раније) објаснио овај граматички дијалектизам — у напомени уз облик *vi* у стиху: *Što grajete, koji su vi jadi?* [ГВ 188], који Стефан Митров Љубиша објашњава: „Мјеште *vam (vama)* govori se *vi* u Crnoj Gori, u južnoj Hercegovini i u Srbiji

istočnoj. Takogjer *ni* mј. *nam* (*nama*)“ [LJUBIŠA 1868/2017: 12 (нап. 1)]. Коментар је на правом мјесту јер се овај други облик (*ni*) налази у другом стиху последице коментарисаног: *Doleće ni jato jarebica*, [ГВ 190]. Дучић је очито читао коментар напрескок, и није га дочитао.

3° Дучић је навео оба стиха, а Стефан Митров Љубиша Његошеву *књиу* замјењује својим *лисџом* у напомени која стоји уз други а не уз први наведени стих, и то није учинио због књиге него због контекста (како би васпоставио елидиране чланове реченице). Могао је Љубиша написати онако како се то по правилу пише у научној расправи: *I u knjizi [su jim Turci obećavali] deset pobratimstva*, али је то написао онако како се то обично чини у коментарима — узгредно је Далматинцима указао да је *књиа* ‘лист’ (а нама оставио свједочанство да се тако тада у Далмацији називало ‘писмо’). Корисно и за њих, и за нас.

4° Дучић наводи само главну из прве, сложене реченице (изоставивши, у небрижљивој својој манири, у оба издања копулу *су*, па би читалац могао закључити да тако пише Љубиша), а изоставио је и драгоцене податке о културолошки релевантном изразу *џричџни џобраџими*.

2. КОМЕНТАРИСАО, АЛИ С ГРЕШКАМА

2.1. Други дио Дучићеве студије односи се на *ријечи које су џо-џрешно исџумачене* [Дучић 1870: 16–32; Дучић 1891: 170–185]. Таквих је двадесет девет ријечи, али смо једну прибројали претходној групи.

Прво ћемо размотрити примјере који се никако не могу укључити у ову класификациону јединицу јер је Љубишин коментар тачан, и у конкретном контексту — довољан.

(1) Именица (мн.) *џреџоне*. — Прву именицу у стиху: *Sve prepone na put bjehu, k cilju dospje velikome*. [ГВ П 14] Стефан Митров Љубиша појашњава: „Preprike“ [LJUBIŠA 1868/2017: V (нап. 7)]. Ову очигледну штампарску грешку пермутацијом двају слова — умјесто „preprike“, што је икавизам умјесто *џреџреке* — Нићифор Дучић није препознао. Он указује да ријеч значи „препријеке или сметње“ и да још има књижевника од старе школе који се служе и ријечју „препона“, па закључује: „По томе не можемо (*вар.* могу), а да се не чудимо (*вар.*

чудим), како је г. Љубиша (*вар.* је Љубиша) оваку лаку (*вар.* таку лаку и обичну) ријеч могао (*вар.* могао тумачити и) погрјешно истумачити“ [Дучић 1870: 16; варијанте наводимо према Дучић 1891: 170].

(2) Именица *јомила* у тексту Горског вијенца посвједочена је девет пута.

1° Једну од девет потврда ове именице, ону из стиха: *Gje iz mora dogju na gomile* [ГВ 148], Стефан Митров Љубиша снабдијева кратким коментаром: „Рра“ [LJUBIŠA 1868/2017: 10 (нап. 2)].

2° Нићифор Дучић оцјењује: »„Рпа“ је турска ријеч, и значи оно исто, што и „гомила“. А та ријеч и не требаје тумачења« [Дучић 1870: 24; уп. Дучић 1891: 177].

3° У једнини (пет потврда) именица *јомила* означава хумку која се образује приликом каменовања: *на нас дићи прѡклѣтѹ гомилу*: [ГВ 295]; *направисмо прѡклѣтѹ гомилу* [ГВ 2612]; *волија сам поћи под гомилу* [ГВ 2168]; *него кажуј ал ћеш под гомилу*: [ГВ 2194]; *Тага скѡчй народ цио, узми камење да је йод јомилом мейну*, [ГВ -2218].

Три потврде у множини односе се на људске земне остатке (од којих је једна у акузативу с предлогом *на* у адвербијалном значењу ‘у великом броју’): *Дйвнѣ жѣртвѣ видим на гомиле* [ГВ 654]; *до гомиле костй и мраморѧ* [ГВ 984]; *под гомиле мртвијех Туракѧ* — [ГВ 1058].

4° Једина потврда у којој се реализује значење ‘у хрпама’ јесте она која је и коментарисана: *ђе из мѡра дођу на гомиле* [ГВ 148]. Коментар је очито Љубиши био потребан не само да прецизира значење него и да отклони погрешну граматичку семантизацију (није адвербијал правца него адвербијал начина). Љубиши је Његошева употреба била необична, као и нама данас, али је то био ипак народни израз, а не пјесников окационализам: од њега је настао глагол *најомилавайти се*. Саму ријеч *рѧа* односно *хрѧа* користио је Решетар све до свог десетог издања у семантизацији именице *мраморје*, а онда је замијенио са *јомила*.

(3) Израз *умријѣйти изнаником*. — У коментару уз стих: *Al' umrije tužnim izgnanikom*. [ГВ 32] Стефан Митров Љубиша каже: „*Ali najpsle mora iseliti i umrijeti u tugjem svijetu*“ [LJUBIŠA 1868/2017: 4 (нап. 9)] (ријеч је о Скендер-бегу).

Нићифор Дучић замјера Љубиши што није рекао „у којему је свијету умрѐо; јер је иначе коментар непотпун“, затим наводи да је Скендер-бег умро у Љешу у Арбанији, па су му Турци касније и гроб раскопали. У закључку је и Његошу упућена критика: „Види се, да ту ни владика Петар с историјом није био на чисто“ [Дучић 1870: 21–22; Дучић 1891: 175–176 (сад слоготворно *p* обиљежава друкчије: умрѐо)].

Каснији коментатори замјерку истога типа упућивали су Његошу (а не Љубиши). Али нису били у праву, као ни њихов родоначелник Дучић — не смије се на раније епохе преносити етногеографска ситуација нашега времена. Није Љеш тада припадао шиптарском етносу (познато је да су се Шиптари из постојбине на Проклетијама ширили ка данашњој средњој и јужној Албанији, гдје су сва имена насељених мјеста и водених токова словенска, племенски српска).

Закључимо: Његош је био начисто с историјом, а Љубишин коментар је тачан и језички довољан.

(4) Израз *неправо узети трон*. — У коментару уз стих: *Na tron sjediš nepravo uzeti*, [ГВ 56] Стефан Митров Љубиша појашњава: „*Na prijestolju grčkome*“ (у наставку говори о употреби акузатива у значењу локатива) [ЉУБИША 1868/2017: 5 (нап. 5)]. Нићифор Дучић се не слаже: „А ми мислимо (*вар.* Ја мислим), да је ту Његош разумијевао и српски и бугарски пријесто“ [Дучић 1870: 23; варијанту наводимо према Дучић 1891: 176] (у наставку критикује архаичност граматичке терминологије коју Љубиша користи у називу падежа).

Каснији коментари не понављају Дучићеву (а не Љубишину) погрешку. С правом: не може се једнином исказати тројство. Али су се подијелили на оне који мисле на српски и на оне који разумију, као и Љубиша, византијски престо.

1° Милан Решетар се најприје био ослонио на Љубишин коментар (мада свог претходника овдје не помиње): „на пријестолу грчкијех царева“ [РЕШЕТАР 1890: 95]. Не каже народ узалуд да потоња памет не помаже — у потоњем издању читамо: „на пријестолу српских владалаца“ [РЕШЕТАР 1940: 13]. Коментар је измијењен већ у другом издању, с тим што до осмог пише: српскијех.

2° Никола Банашевић коментарише четворостишје 56–59 као реченицу: „Турски султан је сео не на трон српских владара, како објашњава М. Решетар у коментару 56. стиха, него на престо

византијских царева. Он се поноси (57. ст.) *скиийѿром крвавијем* (окрвављеним) последњег византијског цара, Константина XI Палеолога Драгаша (с мајчине стране српског порекла), који је јуначки погинуо при одбрани Цариграда, 29. маја 1453. г. Према томе, свети олтар (58. стиха), с кога султан хули, припадао је великој хришћанској цркви Св. Софије у Цариграду. На њој се (у 59. стиху) уздиже (*дуби*) минаре (*мунар*) место сломљеног крста. — Идеја 56. стиха о *нейраво* узетом цариградском трону, на коме султан седи, искрсла је накнадно, пошто су прво била написана па затим прецртана ова два стиха (од којих је други остао недовршен): *држишѿ скиптарѿ у крвѿ окупани / мунарѿ дубый на крстѿ разл.* У рукопису се разабире да су место тих прецртаних стихова написани са стране садашњи 56. и 57. стих, а да је, тек после једног новог, 58. стиха, додат раније прецртани и сада завршени 59. стих: *мунар дуби на крстѿ раздробљени.* Сем тога, у изгубљеном препису сачуваног рукописа или у коректури избрисан је предлог *с* у синтагми *с скиийѿром крвавијем*; тиме је добијена језична правилност и избегнута ранија какофонија *с скиийѿром*“ [Банашевић 1973: 197].

Банашевићево тумачење потврђују Слободан Томовић, у коментару 56. стиха: „Турски султан сједи на царском пријестолу који није његов, који је силом одузео. Решетар сматра да је то пр[и]јесто српских царева. Н. Банашевић оправдано истиче да пјесник мисли на „трон“ (пријесто) византијских царева. Банашевићевом тумачењу иду у прилог стихови који слиједе“ [Томовић 1986: 98 (Томовић посебно коментарише наредне стихове)], и Александар Младеновић, коментаришући стихове 56–59 као цјелину: „султан је сео на престо који није његов већ византијских царева, при чему се поноси крвавим скиптром (палицом, жезлом) и хули на Бога из олтара цркве Св. Софије у Цариграду где се уздиже минаре (витки торањ џамије) на месту раздробљеног крста“ [Младеновић 1996: 174].

3° Банашевићево тумачење треба у једном сегменту допунити, а у другом поправити. Допуна: погрешно тумачење Решетар је дао у потоњем свом издању (и претходних осам), а правилно у првом. Поправка: Његошев идиолект (и пјеснички језик) карактерише употреба предлога *с* у вези инструментала с глаголом *ионосиѿи се*, па смо га ми и васпоставили према рукопису у тексту: поносиш се [с] скиптром крвавијем, [ГВ 57] образлажући ту измјену у „Текстологији Горског вијенца“ [Маројевић 2005^а: 263–275, 742–743].

4° Историју питања треба комплетирати, и то не само у погледу првог Решетаревог тумачења. Правилно тумачење први је дао — први коментатор Горског вијенца Стефан Митров Љубиша. А зачетник погрешних тумачења био је његов критичар, архимандрит Нићифор.

(5) Стефан Митров Љубиша је стих: *Raspale me užasa plamovi:* [ГВ 80] у свом коментару свео на глагол, који доноси у инфинитиву: „*Ježiti se (rabbrivire)*“ [ЉУБИША 1868/2017: 6 (нап. 6)].

1° Нићифор Дучић је понудио други коментар: „Ако је требало и овај стих тумачити, нама (*вар.* мени) се чини, да би боље било да је казано: страшна ме ватра (огањ) обузе“ [Дучић 1870: 23; варијанту цит. према Дучић 1891: 177].

2° Каснији коментатори на наведени стих су се освртали само узгредно, не објашњавајући га, а ако су га семантизовали, нису понављали ни Љубишино ни Дучићево објашњење. Претходни и овај стих Михаило Стевановић објашњава: „А ова два стиха, узета заједно, значе: кад добро промислим о данашњем већању, згрозим се од ужаса“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 29]. Другим ријечима, Стевановић полази од значења ‘згрозити се од ужаса’. — Стих семантизују ‘хвата ме ужас’ Слободан Томовић: „Одлука тешко пада Владици, хвата га ужас од помисли на посљедице акције која је, у крајњој линији, неминовна“ [ТОМОВИЋ 1986: 64] и Александар Младеновић: „[...] кад размислим о данашњој скупштини (Црногораца на Ловћену где треба да се договоре о судбини својих потурица), хвата ме ужас од проливања крви међу браћом (православним и потурченим Црногорцима)“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 175].

3° Младеновићев коментар треба поправити. Не ради се о скупштини која ће *данас*, тј. наредног дана, тек да буде, него о скупштини која је *данас*, тј. протеклог дана, већ одржана.

4° Ако упоредимо предложена рјешења, право значење је оно на које је Љубиша указао — ‘жежим се (од помисли шта се може десити)’. Други покушаји објашњења пате од буквализма — Дучић се везао за ријеч (мн.) *иламови*, остали за (ген.) *ужаса*.

(6) Израз *сијечење уз ойкладу илећа(х)* Стефан Митров Љубиша је прецизно објаснио у коментару трију стихова везујући напомену

за посљедњи од њих: „I sječenjem u opkladu pleća,“ [ГВ 101]. Коментар гласи: „Kad se omladina crnogorska sastane na koju svečanost, ponajveće se zabavlja skokom, trkom, nišanom; ili se megju sobno klade ko će nožem iz jednoga maħa ovnujsko pleće prekinuti“ [ЉУБИША 1868/2017: 7 (нап. 6)]. — Умјесто да похвали коментатора, Дучић сврстава коментар у други дио својих *Примједба*, у „Ријечи, које су погрјешно истумачене“, уз образложење које је у другом издању измијењено и мало скраћено: „Конац се кида, а плеће се сијече; шљествено боље (*вар.* сијече; правилније) би било, да је казано (*вар.* да је речено): пресијече но „прекине“ (*вар.* пресијече)“ [Дучић 1870: 23; варијанте цит. по 1891: 177]. — Милорад Никчевић даје свој прилог историји питања тумачења анализираниог стиха. Он, прво, указује да је дословну Љубишину мисао, уз мање стилске преинаке, и Дучићеву сугестију прихватио Милан Решетар, али не наводи издање (на другом мјесту своје студије он помиње издање штампано у Задру 1905. године, а то би значило да је имао у виду прво, тачно Решетарево тумачење, а не друго, које није било тачно). Наводи Никчевић, даље, Латковићево тумачење, али према другом издању, из 1967. године (не помињући прво, у коме је Видо Латковић поновио потоње Решетарево, а то значи нетачно тумачење). Најзад, Никчевић указује да Никола Банашевић у својим коментарима критичког издања Горског вијенца није дао никакво тумачење за 101. стих (то је тачно само за прво издање, на које се Никчевић и позива, али се у међувремену појавило друго) [НИКЧЕВИЋ 1979: 1356; НИКЧЕВИЋ 2011: 135–136]. — Никчевић се овдје ослонио на студију Јевта Миловића, којему је то први примјер за констатацију: „Ми сматрамо да је Љубиша правилно објаснио неке обичаје црногорске о којима Његош пјева у „Горском вијенцу“ и да је та његова објашњења требало да искористе за своје коментаре | „Горскога вијенца“ и Милан Решетар, и Видо Латковић, и Никола Банашевић“ [МИЛОВИЋ 1974: 1355–1356]. У наставку Миловић цитира десето Решетарево издање, а то значи наводи погрешно тумачење, а не тачно (из првих осам издања), не указује на прво (погрешно) тумачење које Видо Латковић преузима из посљедња два Решетарева издања, а за Николу Банашевића каже: „Банашевић не сматра да је потребно објашњавати тај Његошев стих“ [МИЛОВИЋ 1974: 1356]. Испоставило се да ни ово посљедње није тачно — Банашевић је пропустио да то учини у првом, али је тај пропуст исправио у наредним издањима (друго се појавило послје Миловићеве студије). — Због свега наведеног ми ћемо потпуније изложити историју тумачења наведеног израза (ограничавамо се овдје само на коментарисана издања).

1° Друкчије од Паштровића (Љубише) 101. стих тумаче Брђани: Трифун Ђукић (родом из Братоножића): „Црногорци су пробали снагу свог замаху и своје јатагане, кладећи се да једним ударцем ножа пресеку печенога овна. У тој опклади онај који сече обично има да печеницу добије или да је плати. Плеће у Црној Гори не значи само плећку него и леђа“ [Ђукић 1941: 143], Ђуза Радовић (из Мораче): „[...] кладећи се ко ће лакше и држе пресећи печеног овна. На оваквим саборима се остајало по цео дан. Зато су се ту пекла пецива на ражњу, најчешће дебели овнови“ [Радовић 1947: 182], а поводећи се за њима, и Слободан Томовић (из Васојевића): „У опкладу ваља једним замахом пресећи испеченог овна преко плећа. Овим се доказује снага и вјештина у коришћењу ножа, што такође има карактер војничке вјежбе“ [Томовић 1986: 68].

2° Видо Латковић најприје стих 101. тумачи као Брђани (у првом издању Цјелокупних дјела): „Такмичили су се, уз опкладу, ко ће једним ударцем ножа пресећи печеног овна преко плећа“ [Бошковић–Латковић 1952: 158].

Од другог издања, које је екавизирано, коментар је не измијењен него замијењен (Цетињанин је послушао једног Пјешивца старином): „Врста такмичења у сечењу ножем. Сваки од неколико младих који се такмиче држи у левој руци овнујско печено или суво плеће, а десном руком, једним снажним замахом, покушава да га пресеке. Ко пресеке, добија сва плећа или дели са још неким ко је успео да пресеке (др Бранко Павловић, усмено)“ [Бошковић–Латковић 1967: 243 (треба: Бранко Павићевић)]. Коментар цитира Александар Младеновић исправивши презиме информатора [Младеновић 1996: 175–176], као и Никола Банашевић, али тек у другом издању, уз уводну напомену: „По усменом саопштењу др Бранка Павићевића, које наводи В. Латковић, ево како изгледа ово такмичење: [...]“ [Банашевић 1978: 170].

3° Стих: и сијечењем у опкладу плећах; [ГВ 101] у посљедња два издања Милан Решетар тумачи друкчије него у претходних осам: „кладећи се ко ће једним махом пресећи печеног овна преко плећа“ [Решетар 1940: 15]. То јест, тумачи стих као што су га касније тумачили Брђани, и ту је погријешно. Једносложне рефлексне дугог јата Решетар је, само у десетом издању, писао са *ије* умјесто апострофа на мјесту *и*.

У првом издању Решетар је стих писао: и с'јечењем у опкладу плећах; [ГВ 101] и држао се Љубишина коментара замијенивши глагол *йрекинуџи* глаголом *йресјеџи* (не помињући своје претходнике): „кладећи се ко ће једнијем махом пресјеџи овнујско плеће“ [РЕШЕТАР 1890: 97 (у осмом издању: једним)]. И није погријешио: Љубишина интерпретација показала се као тачна.

4° Љубиша је хтио да нагласи да је побједник у такмичењу *сијечења уз ойкладу йлећа(х)* онај који 'скроз пресијече', 'пресијече до краја (плеће)', и зато је употрејио глагол *йрекинуџи*. Читалац, свакако, зна да плеће није конач, али кад неко хоће да каже коме да до краја пресијече плеће, он ће и рећи: прекини га!

(7) Ријеч *одива* први је (на два мјеста, тачно) објаснио Стефан Митров Љубиша, констатовали смо у критичком издању.

1° У коментару уз стих: *Satrijeće sjeme u odivu!* [ГВ 83 (Љубиша је у глаголу *зайријеџи* замјењивао префикс *за-* префиксом *са-*)] он каже: „*Odiva* је *kći udomljena*“ [ЉУБИША 1868/2017: 7 (нап. 1)]. — На овај, први коментар (занемарујући потпуно други) реаговао је Љубишин критичар, Нићифор Дучић: „Нама се чини, да би појамније било, да је казано: „одива“ се рече у Црној-гори и Херцеговини свакој женскињи, која се из једне породице у другу уда“ [Дучић 1870: 23 (претходно, у првом лицу „Мени се чини“, у: Србија, 8. (20) маја 1869, III, бр. 52, 190)]; „Мени се чини, да би разумљивије било да је казано: „одива“ се зове у Црној гори и Херцеговини женска, која је удата из једне породице у другу“ [Дучић 1891: 177]. — У контексту наведеног стиха Љубишин коментар је више него довољан: да је подробно објаснио ријеч а не контекст, читалац би могао бити у недоумици.

2° Никако није добро, није коректно а ни методолошки оправдано, што је Нићифор Дучић игнорисао коментар 2745. стиха (по Љубишиној нумерацији то је 2747. стих): „*Cura udomljena, koju zovu odivom kućani otkle se udala*“ [ЉУБИША 1868/2017: 137 (нап. 4)]. — Овдје је било потребно претходни коментар проширити, што је Стефан Митров Љубиша и учинио. А то је било потребно како се не би схватило да је одива одведена из Штитара (она је одведена, тј. удала се, из куће односно села Вука Мандушића, села Кута у Чеву према Велестову). То је Љубиша и интерпункцијски назначио бришући запету на крају 2745. стиха (која стоји, грешком, у првом и бројним каснијим издањима):

Na Šćepan dan dogje mi odiva
 iz Štitara ljetos povedena,
 [ГВ 2747–2748 (=2745–2746)].

У првом издању наведени стихови гласе:

На Шћепанданъ дође ми одива,
 изъ Штитарахъ, лѣтосъ поведена,
 [МЕДАКОВИЋ 1847: 113].

3° У својим издањима ми изостављамо запету с краја првог, а остављамо је на цезури другог од наведених стихова. Љубиша је раздвојио компоненте вјерског празника, а ми их пишемо с цртицом, али реконструирамо палатално <њ>: Шћепанъ-дан.

4° Напомињемо овдје да су именицу *odiva* у првом контексту погрешно семантизовали Божидар Ковачевић, у коментару 83. стиха: „истребиће и плод у мајци. — *Odiva*, невеста“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 19], и Александар Младеновић, који коментар стихова 79–83 овако завршава: „Њима ће помоћи и Турци са стране, крвници јаки и опаки, који ће у тој борби уништавати у нашим женама наше будуће потомство“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 175]. А Љубиша је именицу тачно семантизовао у оба стиха гдје је она посвједочена, али према контексту.

2.2. У неким примјерима Љубиша обраћа пажњу на један, а Дучић на други аспект, али се не надопуњују, па је остало доста простора за будуће коментаторе.

(1) Израз *моје ѿлеме*. — Стих: Моје pleme snom mrtvijem spava, [ГВ 37 (код Љубише је 39. стих означен као 40)] Стефан Митров Љубиша коментарише: »Žali što pleme slavjansko stenje i spava u mrtvilu« [ЉУБИША 1868/2017: 5 (нап. 1)]. — Нићифор Дучић ставља коментатору двије примједбе (од којих прва стоји): »Ако „стење“, онда не „спава“. А у оријиналу нема ни трага о „стењању“; и нама се чини, да је овдје владика казао само за (*вар.* мислио само на) српско племе; јер, кад би разумијевао под ријечју „моје“ цијело словенско племе, јамачно би казао мјесто „моје“: славско племе« [ДУЧИЋ 1870: 22; цит. и варијанру наводимо према Дучић 1891: 176]. А друга и стоји и не стоји. Не би владика рекао „славско“, мислио је стварно понајвише на Србе,

али је често јадиковао над ропским положајем Словена имајући у виду јужне и западне.

(2) Израз *јорда мишица*. — Уз стих: *Tvoja gorda mišca pomračuje*. [ГВ 232] Љубиша ставља објашњење: „*Ohola miška*“ [LJUBIŠA 1868/2017: 14 (нап. 2)]. — Стих Љубиша коментарише због придјева (атрибута), Нићифор Дучић тај коментар сврстава у погрешке, али не због именеце него због придјева: „У буквалном смислу „горда“ значи „охола“; али је овдје треба разумијети: храбра мишица или десница“ [Дучић 1870: 26; уп. Дучић 1891: 179].

У критичком издању Ноћи скупље вијека истакли смо да се у лексичко-семантичкој опозицији налазе пароними, компаратив (средњи род множинне) *јордија* придјева *јорд* у значењу ‘поносан’, у стиху 51^а, и придјев *јордѣљиви* у значењу ‘који се горди, прави се важан’, у стиху 52^а, закључујући: „Ми овдје изричито не полазимо од утицаја руског језика (тј. то не истичемо у текстолошкој напомени) иако је тај утицај евидентан. 1° Придјев *јордѣљиви* у српском књижевном језику постоји независно од Његоша (у њему је он русизам), одакле га је пјесник могао преузети. 2° У српском придјеву *јорд(и)* доминира сема ‘охол’, а у руском придјеву *јордый* сема ‘поносан’, која више одговара Његошевом тексту“ [МАРОЈЕВИЋ 2017: 461].

Проширујући ово објашњење, рећи ћемо да се у 232. стиху Горског вијенца не реализује значење ‘охола’ (мишка), па ни ‘храбра’ (мишица) него ‘(рука Милоша Обилића) која /је моћна и зато/ служи за понос’.

О именици *мишица* и њеној семантизацији у Љубишиним коментарима види т. 1.2. (4).

(3) Занимљива се дискусија водила о изразу *српска каја* и стиху: *Srpskoj kari svud ime pogibe*. [ГВ 258] у цјелини.

1° Стефан Митров Љубиша 258. стих коментарише: „*Grb srpski pogibe*“ [LJUBIŠA 1868/2017: 15 (нап. 4)].

2° Нићифор Дучић мисли друкчије: „А нама се чини, да је пјесник ту разумијевао, а и ми тако разумијемо, да је пропала српска самосталност, слобода, царство и слава, и да је слободан Србин постао роб, као што одмах за тијем вели: [...]“ (па прелази на наредни примјер) [Дучић 1870: 26]. Текст је у другом издању дијелом измијењен и дијелом скраћен: „Мени се чини, да је пјесник тијем, исказао,

како је пропала српска самосталност, слобода, царство и слава, те су Срби јунаци постали тежацима, као што одмах за тијем вели: [...]“ [Дучић 1891: 179]. Наредни стих му служи као доказ за овај први, али и њега посебно тумачи.

У дискусију се укључио и Светислав Вуловић у листу Самоуправа, а онда и у посебном отиску: »Стјефан Љубиша тумачи први стих = „грб српски погиде;“ архим. Дучић = „да је пропала српска самосталност, слобода, царство и слава, и да је слободан Србин постао роб“; а мени се чини да је најнепосреднији смисао онога стиха овај: свуда Срби изгубише ону част, поштовање, углед, који пре имађаху« [Вуловић 1886: 32]. Љубишино име је било Стефан, што је документовано показао Иван Калуђеровић у посебној студији.

3° Каснији коментатори објашњавају наведени, као и стих: *Turskoj kari tu ime roginu*, [ГВ 1224 (код Љубише је то 1223. стих)], који Стефан Митров Љубиша није коментарисао. Милан Решетар као да „васпоставља“ елидирани дио текста у коментару уз стих 258: „свему што носи српску капу, српском народу“ [РЕШЕТАР 1890: 106 (од другог издања додаје: „[...] исп. ст. 1224“)]; стих 1224. посебно коментарише, у првих девет издања на један: „ту погиде све што бијаше Турака; исп. оп. ст. 258“ [РЕШЕТАР 1890: 152], у десетом издању на други начин: „ту Турци страшно настрадаше (исп. напом. к ст. 258)“ [РЕШЕТАР 1940: 68 (текстом у загради замијењен је текст послерије тачке и запете већ у осмом издању)]. Видо Латковић се задовољава цитирањем Решетаревих коментара према десетом издању [Бошковић–Латковић 1952: 163, 196] (али у првом у цитату пише: **српскоме, упор**, а у другом послерије цитата: **Уп. напомену уз ст.**). Божидар Ковачевић тумачи 1224. стих на начин на који је Решетар објаснио 258. (а сам 258. стих не коментарише): „Изгиде све што је носило фес (турску капу)“ [Ковачевић 1940: 94]. Исти поступак у оба коментара примјењује Антун Барац: „Svuda je nestalo glasa o Srbima (o onima, koji nose srpsku kapu)“ [BARAC 1947: 171]; „Tu je propala turska slava (slava onih, koji nose turske kape)“ [BARAC 1947: 184]. — Израз *Српској капи свуд име њојиде* у 258. стиху је, по Ђузи Радовићу: „(метонимија): српска капа је оличење Српства. Према томе: ономе што је српско, Српству; Срби, дакле, изгубише своју слободу, државу и моћ“ [РАДОВИЋ 1947: 186]; у коментару уз 1224. стих метонимију не помиње, него га тумачи: „изгинуше Турци сви од реда колико их је било (истребише се Турци)“ [РАДОВИЋ 1947: 212]. — И Никола Банашевић у изразима с компонентом *капа* види метонимију — у коментару 258. стиха: „Метонимијом — српској *глави*, тј. српском роду.

Упор. ст. 1224“ [Банашевић 1973: 187]; у коментару 1224. стиха: „За ову песничку фигуру (*кају*), упор. ст. 258“ [Банашевић 1973: 288]. — Слободан Томовић у коментару 258. стиха помиње метонимију; »Пјесник хиперболично говори о размјерама косовског пораза. Мисли да су сви прави јунаци погинули у томе боју. „Капа“ у народу има метонимско значење главе, личности« [Томовић 1986: 92]; у коментару уз стихове 1222–1224 израз посебно не семантизује: »„Поузано“: уско поље, у ствари кланац. Топал-паша није стигао до Новог, јер су га на путу разбили црногорски одреди, тако су Млечани лако освојили град. „На Камено“: „У борбама с Турцима око Херцег-Новог, у једном кланцу на улазу у село Камено, потукли су Црногорци Турке 1687. године“ (Р. Драгићевић)« [Томовић 1986: 210]. — Александар Младеновић коментарише шире цјелине, а наведене изразе семантизује различито: „српски род, прави српски јунаци су пали [...]“ [Младеновић 1996: 181] (из коментара уз стихове 258–261); „[...] Турци су ту изгинули“ [Младеновић 1996: 209] (из коментара уз стихове 1220–1224). — Салко Назечић је још даљи од смисла анализираних стихова: „Срби, некада чувени јунаци, помирили су се са судбином [...]“ [Назечић 1947: 153] (из коментара уз стихове 258–287); „Опет долази коло, и народ пјева о турском поразу пред Херцеговним [...]“ [Назечић 1947: 165] (из коментара уз стихове 1210–1226). — Љубишином објашњењу најближи је био Трифун Ђукић, који коментарише само 258. стих, и само у другом издању: „свуд нестале Србина и српског обележја“ [Ђукић 1944: 150] (не каже, додуше, каквог обиљежја).

4^о Израз *српска каја* у 258. стиху јесте перифраза с компонентом *каја* а у значењу ‘Срби’. И читава објекатска структура је врста перифразе, али с компонентом *име* а у значењу ‘Српство’, што значи да би стих значео ‘пропаде Српство’, тј. несталоше Срби као ратнички и државотворни народ, и не мисли се само на бој на Косову. Аналогно значење има и 1224. стих, али је његово значење историјски ограниченије — ‘пропаде турска војска’, тј. изгину у конкретној бици. То је једно.

Друго. Љубиша указује на вјероватну етимологију (мисли се на ознаку на капи), и његово тумачење је значајно. Дучић указује на могући шири, а Вуловић на најнепосреднији (по његовом мишљењу) смисао стиха, али то су само даља извођења, да не кажемо нагађања.

(4) А наредни стих: *Postadoše lavi ratarima*, [ГВ 259] Љубиша је прокоментарисао: „*Vojnici postanu težaci*“ [ЉУБИША 1868/2017: 15 (нап. 5)], а Дучић га исправља и допуњује: „А ми би [дбисмо — Р. М.] рекли

(вар. А ја бих рекао): слободни јунаци постадоше робови и тежаци“ [Дучић 1870: 26; варијанту наводимо према Дучић 1891: 179]. — Љубиша у коментару указује на промјену занимања, док Дучић неоправдано дописује Његошев текст.

(5) Уз стихове: *I naše su utirali suze / Vješti zvuci divnijeh gusala.* [ГВ 274–275] Стефан Митров Љубиша додаје напомену, неку врсту спољашњег коментара: „Narodne pjesme što se uz gusle poju, sadržavaju srpsku povjesnicu“ [ЉУБИША 1868/2017: 15 (нап. 10)]. — Нићифор Дучић предлаже боље тумачење „Не би ли боље (вар. тачније) било, да се та два стиха истумаче овако: вјешт гуслач, а лијепа пјесма развесели и жалосна Србина тако, да у тај мах, опомињући се славне прошлости, и помишљајући на слободу и бољу будућност, све муке заборави“ [Дучић 1870: 26; варијанту наводимо према Дучић 1891: 180]. — А нама се чини да Љубишин коментар нипошто није погрешан него чак да је потребан — као нека врста споне између Његошевог текста и Дучићевог коментара!

(6) Стихове: „*Bič sam božji ja spleten za tebe / „Da se stavljaš što si uradio.“* [ГВ 390–391] Стефан Митров Љубиша коментарише: „*Kaže da ga je Bog ostavio da kazni poturice*“ [ЉУБИША 1868/2017: 21 (нап. 4)]. — Нићифор Дучић не каже да ли је коментар тачан, него одмах прелази на замјерку: „А по нашему (вар. По мојему) мишљењу, вишу би услугу учинио, да је исту|мачио ријеч „стављаш“, која се чује само у Дубровнику и у Боци; а даље у нашему народу ни у књижевности, колико је нама (вар. мени) познато, нити се чује, нити је има, шљестивно ни њезин значај неће моћи сваком појмити (вар. с тога ни њезино значење не ће бити сваком јасно). „Ставити“ се — значи: споменути се — сјетити се некога, или нечега“ [Дучић 1870: 29; варијанте цит. по Дучић 1891: 182–183].

У критичком издању ми смо видски пар *сѣавиѣи се/сѣављаѣи се* снабдјели унакрсним текстолошким напоменама — уз 2156. стих: „*сѣавиѣи се* — гл. у зн. ‘опоменути се’, ‘сјетити се’ [за несвр. в. види ст. 391]; *сѣавиѣи се дѣше* — фраз. у зн. ‘помислити на душу’, тј. покајати се“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 173]. Из напомене уз 391. стих: „*сѣављаѣи се* — гл. у зн. ‘опомињати се’, ‘сјећати се’, оvdје: ‘кајати се’ [за свр. в. види ст. 2156] [...]“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 60].

(7) Стих: *Što ćemo vi kriti u kućine?* [ГВ 849] и именицу *кућине* овако тумачи Стефан Митров Љубиша: „*Kućine su ona slama što*

ostane pošto se sebica očeslja. Ovo znači da treba govoriti jasno, a ne pri-govaranjem kao oni što su prije govorili“ [ЉУБИША 1868/2017: 45 (нап. 2)]. — Нићифор Дучић неће да призна да је тумачење у другом дијелу тачно и потребно, него исправља лексички дио коментара: »Овај је стих и по ријечима и по смислу прост и јасан тако, да се у њему нема ништа тумачити. Но коментар, што је на њ треба поправити и тумачити, јер „кучине“ нијесу „слама“; но оно, што остане у гребену или чешљу, кад се повјесмо лана | чешља, (*гой*. и извуче власац,) и што не ваља за предиво. А ко ће сад погодити, шта је „себица“?« [Дучић 1870: 31; допуну цит. по Дучић 1891: 184–185].

Милан Решетар стих не коментарише, али ријеч укључује у Рјечник, већ у првом издању: »**кучине**, **кучиња** нечист што остане пошто се очешља конопља или лан; „крити у кучине“ — замршено, неразумљиво говорити« [РЕШЕТАР 1890: 237; цит. према РЕШЕТАР 1940: 151]. Пошто уз своје издање не прилаже Речник, Никола Банашевић и стих и ријеч тумачи у коментару: „*кучине* — остаци конопље и лана пошто се очешљају. *Крији* у *кучине* — (замршено) сакривати“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 246]. Други коментатори објашњавају само смисао стиха не осврћући се на саму ријеч: „*крији* у *кучине*, тј. завијати разним речима, кад је циљ јасан: да треба да се врате вери праотаца“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 68 (код њега је то, грешком у нумерацији, коментар уз 840. стих)]; „Крити у кучине, значи овдје не говорити отворено, него издалека“ [НАЗЕЧИЋ 1947: 162]; „Не можемо више говорити увијено, морамо вам отворено рећи о чему је ријеч и шта је циљ овога скупа“ [ТОМОВИЋ 1986: 168]; „нећемо вам више говорити скривено, увијено, већ отворено“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 198].

Ако упоредимо предложена тумачења, одмах видимо да је стих требало прокоментарисати — и да је Љубишин коментар понајбољи па би могао да остане у збирном коментару (допуњен врло добром Томовићевом формулацијом). То је једно.

Друго. Љубиша је знао шта је то *себица*, а израз везује за сламу; Дучић зна шта је то *власац*, а израз везује за лан. Решетар додаје конопљу, али изоставља сламу. Нема сумње да је Љубиша тачно знао шта су то *кучине*, али са своје дијалекатске и амбијенталне позиције.

И треће. Оба фразеологизма, и Његошево *крији* у *кучине*, и широко распрострањени компаративни фразеологизам (заплести се) *као йиле* у *кучине*, могли су настати из Љубишине амбијенталне позиције: остаци жита крију се у кучинама, па се и пиле лако заплете тражећи зрна.

2.3. Начин на који је Љубиша објашњавао неке ријечи и изразе условљен је културолошки. Неке фразеолошке јединице у његовом идиолекту могле су имати друкчију форму и унеколико друкчије значење; биле су му туђе неке ријечи које одражавају континентални амбијент, климатски и културни; није добро објаснио неке турцизме.

(1) Фразеологизам *живјејџи њод овом марамом* у Љубишином језику могао је имати друкчију структуру, која баца свјетло на поријекло израза.

Финалну ријеч стиха: *Kad pod ovom življeli mahramom*. [ГВ 305] Стефан Митров Љубиша објашњава у истом падежу (у инструменталу): „*Zavjesom (velo)*“ [ЉУБИША 1868/2017: 17 (нап. 8)]. — Нићифор Дучић износи своје тумачење: „Ми мислимо (*вар.* Ја мислим), да би то требало овако истумачити: да Бог да нас нестало, ако (*вар.* ако бисмо) овако и даље живљели (*вар.* живјели); т. ј. ако Црну-гору (*вар.* Црну Гору) од потурица не очистили“ [Дучић 1870: 27; варијанте наводимо по Дучић 1891: 180].

1° Једни коментатори полазе од значења ‘(живјети) са овом срамотом’. Ово тумачење је засновао Светислав Вуловић образложивши га у листу Самоуправа, а онда и у посебном отиску, али није био сигуран у његову тачност: »Ст. Љубиша само објашњује реч *марама* (= „завјеса“); а арх. Дучић оба стиха: „да Бог да нас нестало, ако овако и даље живљели; т. ј. ако Црну Гору од потурица не очистили.“ Свакојачко ће овако, као арх. Дучић, сваки Србин цео смисао разумети; али мени се чини, да је непосредни смисао израза *живејџи њод овом марамом* = живети под овом срамотом. Марама је овде узета јамачно у значењу = убрадач; дакле: да Бог да — — — ако живели и даље у женскоме страху и мекуштву, ако не смели ударити на домаће Турке и т. д.“ [Вуловић 1886: 32].

Цитирајући Светислава Вуловића, ово тумачење прихвата Видо Латковић, без алтернативе: „Живети под марамом — живети под срамотом“ (*Св. В.*) [Бошковић–Латковић 1952: 164]. — У првом издању Милан Решетар 305. стих коментарише реченицом: „како само жене покривају главу махрамом, то је махрама знак женства па стога (метонимијом) = нејунаштво, срамота“ [РЕШЕТАР 1890: 107]. Од свог осмог издања Решетар коментар проширује: »[...]»; дакле „кад бисмо живјели под овом срамотом (да Турци живе међу нама)“ [РЕШЕТАР 1940: 155]. — Ово тумачење развијају Божидар Ковачевић:

„*марамом*, срамотом, тј. не као људи, него као жене које завијају главе у мараму“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 33], Трифун Ђукић: „Марама овде значи женство, неборбеност, управо срамота за Црногорце што трпе да Турци живе међу њима“ [ЂУКИЋ 1941: 147] и Антун Барац: „*Zatro nam se trag, ako budemo i dalje živjeli ovako kukavno i ženski (pod maramom)*“ [BARAC 1947: 172].

2° Други коментатори полазе од значења ‘живјети’ у оваквим околностима, а такво тумачење је у суштини и Дучићево. Ово тумачење је засновао Данило Вушовић образложивши га у часопису Мисао, и био је сигуран у његову тачност. Тумачење је потврдио Ђуза Радовић, из прве руке и увјерљиво.

Анализирани стих и стих који му претходи Данило Вушовић наводи на крају свог чланка као „још једно место, које г. Решетар није добро разумео и објаснио“. А онда децидирано каже да у тим стиховима: „израз »живјети под овом марамом« значи: *живејџи на овај начин, ѿод овим условима* и сл. Пошто свак живи под неком »марамом«, то у овом случају »марама« нема никакве везе са марамом на глави жене, нити се лако може довести у везу с њом. Навешћу да израз као: *нећу ѿод овом марамом живејџи*, у народу обичније и чешће употребљавају жене, те се зато овако објашњење г. Решетара: »како само жене покривају главу махрамом, то је махрама знак женства па стога = нејунаштво, срамота« — не може никако примити“ [ВУШОВИЋ 1929: 80]. Вушовић је цитирао девето Решетарево издање изоставивши рич у загради (метонимијом).

Никола Банашевић сматра да је Вуловићево тумачење неприхватљиво: »Данило Вушовић је исправио ово неприхватљиво тумачење наводећи да израз „*нећу ѿод овом марамом живејџи* у народу обичније и чешће употребљавају жене“, али га је у 305. стиху прихватио и војвода Станко, са значењем: „живети на овај начин, под овим условима и сл.“ Према томе, „у овом случају ‘марама’ нема никакве везе с марамом на глави жене, нити се лако може довести у везу с њом“ (Мисао, ХХІХ, 1929, стр. 80)« [БАНАШЕВИЋ 1973: 194]. А онда додаје: „Нека веза ипак постоји пошто су вероватно жене створиле овај израз“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 194]. У дискусију се укључио и Михаило Стевановић сматрајући да се Вушовићево тумачење може прихватити уз одређене корекције: „[...] а по нашем је мишљењу место *ѿод овим условом* било боље казати у овим околностима. А да живот под том марамом наноси срамоту, лако се закључује из претходних стихова. И треба рећи да је Вушовић био у праву, мада можда и не када

тврди да овде „марама“ нема никакве везе с марамом на глави жене, нити се лако може довести у везу с њом. Напротив, може се сматрати и прихватљивом претпоставка Н. Банашевића, као претпоставка, наравно, да „нека веза ипак постоји, пошто су вероватно жене створиле овај израз“, јер оне носе мараму, оне су под марамом — да додамо ми. Али је ово пре можда и оштроумно довијање него некакав доказ. А најмање је лингвистички“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 42]. Вушовићево тумачење конкретизује Димитрије Калезић: „Живјети под тешким условима“ [КАЛЕЗИЋ 1994: коментар уз стих 305]. Врло занимљиву, и тачну, контекстуалну конкретизацију дао је Салко Назечић: „Кад под овом живјели марамом“ тј. ако останемо у овом стању и са схватањем да су они Црногорци који су се потурчили још увијек наша браћа, јер народ је сматрао да онај, који се удружио с туђином да гази свој народ, не може да се сматра братом“ [НАЗЕЧИЋ 1947: 154].

Ђуза Радовић је потврдио да се израз и даље чује у народу: „[...] израз »живети под марамом« песник је узео из народа, као и у толико других случајева. Тако се и данас чује: »Не могу више живети под овом марамом«, што значи: не могу више живети овако, под оваквим приликама, под оваквим условима. Према томе овај стих би значео: кад живели више овако, тј. ако будемо и даље живели под оваквим околностима, приликама. Коликогод сам пута чуо | овај израз у народу, ниједанпут се није радило о каквој срамоти, нејунаштву или женству као што су овај израз тумачили ранији коментатори, везујући се за то што жене носе мараме“ [РАДОВИЋ 1947: 187–188].

3° По свом опробаном „методу“, Александар Младеновић, тумачећи стихове 304–305, контаминира оба тумачења која се налазе у конкурентском односу: „и нека нам се затре потомство ако треба да живимо под овом срамотом, на овај начин“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 182].

4° Тумачење Слободана Томовића у првом дијелу разликује се од претходних. У коментару стихова 303–305 он објашњава заправо само друга два: »Нека нам се траг затре, нека изгубимо право на своје потомство, уколико неактивношћу својом дозволимо да и даље живимо на овај начин. „Марамом“: овдје вјероватно значи живјети под извјесном завјесом или копреном која замагљује поглед. Могућно је да „марама“ симболизује недолично, срамотно стање повезано с обичајем жена да иза мараме скривају лице због патријархалног

стида. Тада би ово могло да значи: понашати се као жене, скривати се иза мараме« [Томовић 1986: 96].

Ово тумачење додирује се с Љубишиним, с тим што Љубиша заправо објашњава само именички дио израза: умјесто турцизма *ма(х)рама* он користи домаћу ријеч и италијански еквивалент. Могуће је да се у Приморју израз користио с неком другом именицом (застор, завјеса, копрена, вео), што би потврђивало Томовићево етимолошку претпоставку.

Напоменућемо да је непокривање главе марамом било компонента словенског етнокултурног концепта (женске) срамоте — и ритуални показатељ да се жена осрамотила.

(2) Фразеологизам *сїлеле* су (некога) *мађије* у Љубишином идиолекту имао је шире значење.

У стиху: *Неки каже: „splele je magjije.“* [ГВ 838] израз из другог полустиха Стефан Митров Љубиша је приписао вјештицама: „*Da su je vještice napale*“ [ЉУБИША 1868/2017: 44 (нап. 8)]. — Нићифор Дучић најприје указује да *мађија* и *вјештица* није исто (*мађија* је од грчке ријечи, за вјештицу не каже одакле је), па наставља: „Прости народ вјерује, да мађионица може опчинити или очарати (*вар.* опчарати), чељаде тако, да полуди; а вјерује, да вјештица из реда једе чељад, а највише малу дјецу. По томе велика је разлика између мађионице и вјештице“ [Дучић 1870: 31; варијанту наводимо по Дучић 1891: 184].

Коментатори се не осврћу на ову полемику него у изразу *сїлеле је мађије* виде *врачање*: „дошла на њу зла која су јој врачањем нанели непријатељи“ [Ковачевић 1940: 67] или *чини*: „Мађије су чини. Народ вјерује да неки људи и жене могу разним травама или ситним предметима (длака из косе и сл.), које неке подметну (обично у јелу), опчинити човјека“ [Бошковић–Латковић 1952: 184]; »други су тврдили супротно, узимали су као разлог снахине болести „мађије“, чини, за које народ такође вјерује да могу дјеловати — и то посебно на поремећај нечијег душевног живота« [Томовић 1986: 167].

Дучићево тумачење потпуно одговара појму вјештице како је он концептуализован у Горском вијенцу и у Вуковом Рјечнику. Коментатор, међутим, не мора да објашњава спјев само језиком Горског вијенца: у народу се вјерује, и у Херцеговини источној и у Приморју јужном, да најчешће вјештице бацају чини, и то им је основна улога. Према томе, Љубишино тумачење је више занимљиво него нетачно: оно проширује семантички опсег етнокултурног концепта „вјештица“.

(3) Континентални и приморски амбијент социјални у неким појединостима су се разликовали, и то се одразило на Љубишин коментар.

Именица (лок. мн.) у (мрачним) *избама*. — Посљедњу ријеч стиха: I davljahu u mračnim izbama; [ГВ 1482 (код Љубише је то 1481. стих)] Стефан Митров Љубиша коментарише: „*Izba* riječ turska, što i jama“ [ЉУБИША 1868/2017: 76 (нап. 5)]. — Нићифор Дучић није пропустио да каже како ријеч није турска (него старословенска) и да не значи ‘јама’: „Нашему је народу ова ријеч врло појамна, за то је и употребљавана свуда на својему мјесту“ [Дучић 1870: 32; Дучић 1891: 185]. Не рече шта *изба* значи, него стави скраћеницу „и т. д.“, а онда, овим незавршеним примјером, заврши „у другом реду погрјепке Љубишина коментара“!

Ријеч *изба* у Црној Гори и источној Херцеговини користи се за ознаку приземног „боја“ куће, обично у полусутерену, гдје је зими спраћана стока, док су на спрату („на другом боју“) становала чељад. Млечићи су утамничене држали као стоку, с тим што су њихове „избе“ још биле мрачне, у подруму. И на Приморју су правили подруме, али они нису служили за стоку него за рибу и вино...

(4) Исто тако континентални и приморски амбијент природни у неким појединостима су се разликовали, и то се одразило на Љубишин коментар.

Радни глаголски придјев *ѝримарило*. — Глаголски облик којим се завршава први од двају стихова: I dosta je dobro primarilo, / Ка’ је ово brdo vazna hladno! [ГВ 169–170] Стефан Митров Љубиша доводи у етимолошку везу с именицом: „*Omorina što i zaparina; mrtva vrućina*“ [ЉУБИША 1868/2017: 10 (нап. 5)]. — Нићифор Дучић ништа не каже за тај коментар него даје свој: „Кад у љето сунце послѣ кише између облака пригрије, рече се: како је примарило (*вар.* Кад у љето угрије сунце послѣ кише, рекне се: примарило). Али је у ова два стиха преносни смисао, и значи, да су се потурице у Црној-Гори (*вар.* у Црној гори) веома умложиле (*вар.* умножиле), гдје им нема мјеста“ [Дучић 1870: 24; варијанте наводимо према Дучић 1891: 178].

Једни коментатори семантизацију остварују на нивоу лексеме *ѝримарило*: „прижарило“ [Ковачевић 1940: 25], „припекло“ [Радовић 1947: 183; Банашевић 1973: 177], други на нивоу синтагме *додро ѝримарило*: „снажно пригријало, припекло“ [Томовић 1986: 76], а трећи на нивоу стиха: „и доста је припекло“ [Ђукић 1941: 144], „dosta je prigrijalo“ [Варас 1947: 172]. Александар Младеновић ријеч

семантизује само у Речнику погрешно одредивши вид: „**примарити** несврш. *йрийећи (о сунцу), йрирејати*“ [Младеновић 1996: 286].

Милану Решетару су за семантизацију била потребна оба стиха, које објашњава тек од свог другог издања: „кад се узме у обзир да је Ловћен увијек хладан, може се рећи да је сада на њему доста вруће“ [РЕШЕТАР 1892: 17]. А већ у првом издању ријеч укључује у Рјечник: „**примарити**, **-йи**м згријати се (о ваздуху)“ [РЕШЕТАР 1890: 241; цит. према РЕШЕТАР 1940: 155]. — Михаило Стевановић цитира наведени коментар сматрајући да је М. Решетар „сасвим тачно објаснио стихове“, а онда додаје: „Сажетији и у исто време буквалнији смисао ова два стиха могао би се исказати речима: И доста је добро припекло како је ово брдо свагда хладно“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 32–33].

Прокоментарисаћемо историју питања.

1° Пренесено значење двају наведених стихова видио је само Дучић, нико више. И с правом: то је проста констатација факта. Символично значење имају стихови који наведеним претходе (да само њих, на Ловћену, сунце грије).

2° Најтачнија је семантизација на нивоу лексеме: *йримарило* ‘припекло’, коју понавља и Стевановић за својим претходницима (‘прижарило’ је дијалектизам). Прилогом *добро* указује се на степен глаголске радње, док се прилогом *доста* модификује значење прилога *добро* (не указује се директно на степен глаголске радње).

3° Као Приморац, Љубиша није тачно семантизовао глаголски облик *йримарило* — на Приморју је уобичајено да је припекло, а изузетно стање је оморина, које опет на врх Ловћена није могло бити.

4° Ни други Приморац, Решетар, није тачно семантизовао глагол: „доста вруће“ може бити и у хладу или у згради, и не ради се о стању кад се „згрије ваздух“ него о стању кад је (сунце) пригријало, припекло (док не зађе за облак).

(5) Елементи оријанталне културе нису били блиски Љубиши, што се одразило и на његове коментаре. Као потврда ове констатације могу послужити три примјера.

Први примјер: именица *сарук*. — Њу је први покушао да објасни Стефан Митров Љубиша, у коментару уз стих: *Glete, ljudi, lijera saruka!* [ГВ 1030] он каже: „Кара“ [ЉУБИША 1868/2017: 53 (нап. 2)].

Осврћући се на Љубишин коментар, Нићифор Дучић указује да је тај одјевни предмет служио и као појас, и као шал: »„Сарук“ је турска ријеч, и не значи „капа“, но [вар. него] оно, што се око ње и око главе завије; т. ј. лијеп пџс (шал) од свиле, вуне, или памука« [Дучић 1891: 1870: 31 (претходно у: Србија, 15. (27) маја 1869, III, бр. 55, с. 198); варијанту наводимо према Дучић 1891: 185].

Нико С. Мартиновић у расправи *Заклетива у народу и у „Горском вијенцу“* за једну другу сцену из Горског вијенца каже: „Главари окупљени у манастирској цркви на Цетињу ухватили су се за пџс [...]. Држање за пџс је симболички представљало одлучност свих, као једног, на вјерност заклетви“ [Мартиновић 1963: 223]. Претпостављамо да аутор у посљедњој реченици интерпретира (погрешно) заклетву из Горског вијенца, а не неку традицију о народној заклетви. Иначе, у Његошвом спјеву главари полажу заклетву над (опруженим) ш а л о м Вука Мићуновића, а не држањем за његов п џ с. Владимир Ђоровић у критици шестог Решетаревог издања каже да би се у коментару уз 1030. стих могло „додати, да се у Херцеговини још увијек веже црвени шал око феса или *заврашке* (црногорске капе)“ [Ђоровић 1913: 91]. Такав одјевни предмет заиста је служио и као појас, али такво одијевање, а поготову заклетва држањем за пџс, никако се не може накалемити на контекст из Горског вијенца.

(6) Други примјер: именица (мн.) *ченџеле*. — У коментару уз стих: *Da bog da jim skara' na čengele.* [ГВ 544] Стефан Митров Љубиша каже: „Turci bacaju kršćanina na čavle da skara, i to zovu čengela“ [Љубиша 1868/2017: 29 (нап. 2)]. — Дучић исправља коменатора: »„Ченџеле“ нијесу „чавли“, но гвоздене куке по двије или три из једнога клипа гвожђа протегнуте и у по круга савијене; које се укопају [вар. које укопају] и оловом залију у какав велики камен, који се обично узиде у свод иза градских врата унутра; те су Турци о те куке вјешали и мучили хришћане, а највише Србе. Поред тога требало би, да г. Љубиша није заборавио, [вар. Осим тога требало је, да Љубиша није сметнуо с ума:] да је и „чаво“ помјестна [вар. помјесна] ријеч, и да не зна свак, да значи: клинац« [Дучић 1870: 30; варијанте наводимо према Дучић 1891: 183].

(7) Трећи примјер: именица *мраморје*. — Збирна именица *мраморје* посвједочена је у Горском вијенцу двапут, а њена творбена база, именица *мрамор*, једном.

1° Уз стих: „Jesam li jih opsuo mramorjem, [ГВ 387] Стефан Митров Љубиша додаје опширан коментар: „Turci običavaju periti velike [veliko — Р. М.] kamenje nad grobljem, zato Mićunović ovgje kaže da je sve gradove turske, koji leže oko Crne Gore, obasuo mramorjem, pobijajući Turke i zatvarajući jih u gradove, otkud ne smijedu izaći koliko ni sužnji“ [ЉУБИША 1868/2017: 21 (нап. 3)]. — Опширнији је био Дучићев осврт на коментар, чији први дио (у оквиру првог пасуса) гласи: „Истина је, да Турци подижу над гробовима не по један, ного (вар. но) два велика камена: један — на врх гроба, израђен са турском чалмом; а други на дно гроба без чалме. Али се то не зове „мрамор“ или „мраморје“, као што мисли г. Љубиша (вар. мисли Љубиша). Тако се камење подиже више турскијех, — као крст више хришћанскијех гробова исто (вар. гробова) једнако, како онијем, који од природне смрти (вар. наравном смрћу) умру, тако и онијем, који погину од пушке, или ножа (вар. од ножа)“ [Дучић 1870: 28; варијанте наводимо према Дучић 1891: 182].

Други пасус гласи: »Но (вар. Али), гдје погине човјек, обичај је у Црној гори и Херцеговини, да се на томе истоме мјесту подигне један камен без икакве углађености, дуг два лакта, а може бити дуљи, као год и краћи, па се само тај камен зове: „мрамор“; а гдје их на једноме мјесту (обично крајем пута кроз планине) има више, онда се рече: „мраморје“. „Мрамор“ служи као знак и спомен, да је ту погинуо човјек« [Дучић 1870: 29; најприје објављено (поред неких интерпункцијских разлика, ту пише оба пута „гђе“, „гођ“, „на једном мјесту обично крај пута кроз планине“) у: Србија, 15. (27) маја 1869, III, бр. 55, с. 198; варијанту наводимо према Дучић 1891: 182].

У коментару уз 387. стих Видо Латковић цитира само Нићифора Дучића у нешто редигованом облику: „Гдје погине човјек обичај је у Црној Гори и Херцеговини да се на томе истоме мјесту подигне један камен без икакве углађености, дуг два лакта, а може бити дуљи, као год и краћи, па се само тај камен зове *мрамор*; а гдје их на једном мјесту (обично крајем пута кроз планине) има више, онда се рече: *мраморје*. Мрамор служи као знак и спомен да је ту неко погинуо“ (Нић. Д.) [Бошковић–Латковић 1952: 166]. Латковић се овдје није служио новинском верзијом, али је измијенио крај цитата (у свим Дучићевим публикацијама стоји: погинуо човјек).

Поред Латковића, Дучићево тумачење прихвата без остатка само Никола Банашевић коментаришући стихове 386–387 као цјелину: „...*до нас*... — близу нас. Говорећи Хамзи, Мићуновић истиче да на првом месту удара на Никшић, најближи град до Озринића. Он

га је обасуо (*оисуо*, од *оисуији* — обасути) *мраморјем* на тај начин што је свуда око њега убијао Турке, а на месту где би ко погинуо побадан је издужен, неотесан камен (*мрамор*; *мраморје*, више *мрамора*)“ [БАНШЕВИЋ 1973: 201].

Дучићево тумачење прихватао је и Милан Решетар, али само у првим издањима. Он је коментар 387. стиха мијењао. У првом издању пише само: „*Мраморјем* од турскијех грађана које сам око градова поубијао“ [РЕШЕТАР 1890: 111 (од петог издања упућује на рјечник)]. У каснијим издањима (од седмог) читамо: „*мраморјем* (в. рјечник) турскијех грађана које сам поубијао; а обасуо је градове *мраморјем*, јер су турска гробља поред цеста куда се улази у градове, па тако као да их затварају“ [РЕШЕТАР 1940: 28 (од осмог издања: турских)]

Потоњег Решетаревог тумачења придржавају се Божидар Ковачевић: „*мраморје*, надгробни белези Турака које су побили Црногорци и чија гробља опкољавају Никшић“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 38], Трифун Ђукић, који коментарише стихове 386–391: »Турски градови опкољени су гробљем („*мраморјем*“) побијених Турака, због чега они више и не личе на места за људе, него на тамнице... Црногорци су за њих *дич дожји* који их опомиње да се сећају шта су урадили“ [ЂУКИЋ 1941: 147], Антун Барац, коментаришући стихове 386–387: „*Svi turski gradovi kraj crnogorske granice osuti su grobovima (mramorjem) Turaka, koji su pali u bojama s Crnogorcima*« [BARAC 1947: 173], Слободан Томовић, у коментару стихова 385–389: „Немаш разлога да се хвалиш надмоћношћу Турака у градовима. У тим градовима не живе слободни људи, него „невољни сужњи“. Градови су њихове тамнице, које они не смију напустити без ризика да изгубе живот. Многи гробови, или камени „*мрамори*“ расути око турских градова, подсјећају да у народу живи дух отпора према Турцима. Стога, имати власт у *ишаквим* условима нема никакве вриједности“ [ТОМОВИЋ 1986: 104] те Александар Младеновић: „многи градови у којима Турци владају обасути су турским гробовима који подсећају на црногорски отпор према туђину“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 184–185].

Ђуза Радовић указује на двострукост значења разматране ријечи: „*мраморје* у Ц. Гори значи надгробно камење или камење којим се означаје место где је неко погинуо, али ту не мора бити сахрањен. Смисао овог и следећег стиха је тај да је Мићуновић око свих турских градова поубијао толико Турака да они из страха од Мићуновића, тј. Црногораца не смеју ни изаћи из градова, већ живе у њима као да су затворени у тамницу“ [РАДОВИЋ 1947: 189].

2° Уз стих: I danas je pobjeno mramorje [ГВ 599] Љубиша додаје коментар: „Gje su se pobila velika mramorja za spomenik turske pogibije“ [ЉУБИША 1868/2017: 31 (нап. 3)], али се на овај стих и овај коментар Дучић није освртао.

Стих су коментарисали и каснији приређивачи коментарисаних издања: „*мраморје* — споменици те славне победе су надгробни белези погинулих Турака“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 49]; „и данас стоји (ту, у Каручама) *мраморје* (в. објашњење стиха 387) погинулих Турака као спомен славе коју је том битком задобио Црнојевић-кнез (Иван)“ [РАДОВИЋ 1947: 194]; „Овај би стих [599 — Р. М.] такође указивао на неко усмено предање о боју у Каручу. Ј. Ердељановић, који је у *Сшарој Црној Гори* бележио сва предања везана за црногорске локалитете и обраћао пажњу на све очуване споменике и развалине у њима, не помиње никакве победе извојеване у селу Каручу (код Његоша, множина: у *Каруче*). За *мраморје* вид. објашњење ст. 387“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 197]; „и данас се виде пободени, постављени камени белези као ознаке гробова погинулих“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 189]. — Слободан Томовић коментарише стихове 599–600 као цјелину: „*Мраморје*“: ознаке од камена за погинуле. Многи „*мрамори*“ свједоче о борби која се на том мјесту водила. Ивана Црнојевића, Његош овдје назива кнезом, вјероватно због пјесничког склада“ [ТОМОВИЋ 1986: 126]. — О топониму *Каруче* ми опширно расправљамо у критичком издању [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 237–240].

3° Именицу *мрамор*, потврђену у стиху: Do gomile kosti i mramora, [ГВ 984], Љубиша није коментарисао, а ни Дучић овај стих не помиње.

Обје ријечи Милан Решетар објашњава у Рјечнику: „*мр̂ам̂ор̂*, -ора камен убоден у земљу гдје је човјек погинуо / *мр̂ам̂ор̂је* рпа *мрамора*“ [РЕШЕТАР 1890: 238]. У каснијим издањима (од седмог) семантизација је промијењена: „**мрамор**, -ора, гробни камен / **мраморје** рпа *мрамора*“ [РЕШЕТАР 1920: 165]; друкчије од осмог (у десетом *хр̂иа* замијењена са *ѳомила* и додати прозодијски знаци): »**мр̂ам̂ор̂**, -ора у Ц. Г. значи и „гробни камен“ / **мр̂ам̂ор̂је** гомила *мрамора*« [РЕШЕТАР 1940: 152 (треба: *мр̂ам̂ор̂је*)]. — У Рјечнику мање познатих ријечи Антун Барац објашњава само творбену базу: „*mramor*, nadgrobni kamen (u Crnoj Gori)“ [BARAC 1947: 202].

4° Ако упоредимо Љубишине коментаре с каснијима, видимо да он није гријешио, само што је био непрецизан. Потпуно се придржавају Дучићевог објашњења само Латковић и Банашевић, док Решетар

мијења и коментар и рјечничку интерпретацију. Гроб и мрамор не морају бити на истом мјесту, о чему свједочи изрека *не зна му се гроба ни мрамора*, али могу бити. *Мраморје* се називало „турским гробљем“ без обзира на то да ли су ту сахрањени земни остаци погинулих. Простор гдје се ритуално сахрањује (на примјер у градовима) није се звао *мраморје*.

2.4. Ономастичке ликове из опште историје Љубиша је, у два случаја, погрешно одредио; појмове из националне историје и географије коментатор је сажето објашњавао указујући само на оно значење које се реализује у контексту стиха, што није у принципу погрешно; за кукавице као *шћери Лазареве* само је указао да је то дио српских вјеровања.

(1) Антропоним из византијске историје — лично име *Теодора* — Дучић је први тачно објаснио (али није послушао Његошевог јунака: то се могло све љепше казати [ГВ 560]).

Љубиша је лично име из стиха: „No рrџија mlade Teodore;“ [ГВ 13], умјесто у византијску, лоцирао у историју Старога Рима: „Žena cara Justiniana, mutna i razbludna ženska (529)“ [ЉУБИША 1868/2017: 3 (нап. 6)]. — Дучић грешку исправља, али уз сарказам: „Ко и средње познаје историју Византије (*вар.* византијску) и грчкога царства, тај не би ни по што ова (*вар.* та) два стиха истумачио овако, као г. Љубиша (*вар.* тако, као Љубиша)“ [Дучић 1870: 20; варијанте наводимо по Дучић 1891: 174].

(2) И антропоним из руске историје — презиме (мн.) *Пожарски* — Дучић је први тачно објаснио.

Његош је употријебио презиме у множини у функцији једнине (у значењу ‘као што је био руски кнез Пожарски’), Љубиша је разумио погрешно да је то адјектоним (ктетик) од топонима *Пожаревац па облик пише малим словом: „Al’ heroje ka’ požarske, divotnike i plemiće,“ [ГВ II 36] уз коментар: „Роžareвачка nahija u Srbiji“ [ЉУБИША 1868: VII (нап. 2); у издању из 2017. завршни лист пагинације римским цифрама није прештампан]. — Дучић опширно објашњава ријеч, али и оцјењује Љубишина историјска знања: „Из овога се види, да г. Љубиша (*вар.* да Љубиша) није добро вјешт руској историји; шљествено (*вар.* па) није могао ни | истумачити ријеч [...]“ [Дучић 1870: 16; варијанте наводимо по Дучић 1891: 170–171]. У наставку упоређује Његошева и Љубишина историјска знања: „И ми нијесмо безосновно

рекли на једном мјесту у | овоме чланку, да је г. Љубиша и у историчком знању далеко заостао за владиком Његушем“ [Дучић 1870: 16–17], у другом издању преформулисано: „Нијесам без разлога рекао на једном мјесту у овијем примједбама да је Љубиша и у историчком знању далеко заостао за владиком Његошем“ [Дучић 1891: 171]. — Упорјеђивање није методолошки оправдано: писац пише о ономе што зна, а коментатор треба да покуша да објасни и оно што није знао, па у томе може и погријешити.

Објашњавајући ко је био (потоњи кнез) Пожарски, Дучић је први тумачио четоростишје Посвете („Праху Оца Србије“):

Зна Душана родит Срѣбка,
зна дојити Обилиће,
ал хероје ка Пожарске,
дивотнике и племиће,
гле Срѣркиње сада рађу —
благородством Срѣство дише:
бјежи грдна клетво с рода —
завјет Срби испунише
[ГВ П 35–38].

Дучић у првом издању својих *Примједба* пише: »Неће сувише бити, што ћемо ова четири стиха у невезаном слогу изложити, да би њихов смисао јаснији био: / [...] / Српкиња умије да роди Душана, и да одгаја јунаке, као Обилића, а витезове и господичиће, као што је „Пожарски“, Српкиње тек рађају. У српству је завладала дивна мисао слободе; Срби се (у Кнежевини) ропства издравише и завјет испунише« [Дучић 1870: 19; најприје објављено (осим неких интерпункцијских разлика, са малим словом у облику „кнежевини“ и са рефлексом дугог јата у „завијет“) у: Србија, б. (18) маја 1869, III, бр. 51, с. 186]. У првој књизи Дучићевих *Књижевних радова*, у дефинитивној редакцији, коментар је унеколико измијењен: »Не ће бити, сувише што ћу ова четири стиха у невезаном слогу истаћи, да би њихов смисао био јаснији: / [...] / „Српкиња умије да роди Душана, и да одгаја јунаке, као Обилића, али витезове и господичиће, као што је Пожарски, гле! српкиње сада рађају. Српство племенитошћу дише. Бјежи грдна клетво са Срба, јер завјет испунише“. / Овдје је pjesник замишљао јунаке из српскога устанка у садашњој краљевини Србији« [Дучић 1891: 173].

Поставља се питање: да ли је у 35. стиху Посвете посвједочен облик трећег лица једнине аориста *зн̑*, како га ми прозодијски и граматички интерпретирамо, или облик трећег лица једнине презента *зн̑*, како се најчешће тумачи?

Мада у свом тумачењу полази од презента *зн̑* и од везника *ал* у дисјунктивном значењу 'или', Видо Латковић први указује да би и друго тумачење — које би полазило од аориста *зн̑* и од везника *ал* у адверсативном значењу 'а, али' — „могло бити тачно“. Он цитира Дучића према издању из 1870. године (не сасвим тачно): »Нић. Дучић међутим узима да је овд[ј]е свеза *ал*' у 36 стиху употријебљена у адверзативном значењу и стихове тумачи: „Српкиња умије да роди Душана и да одгаји јунаке, као Обилића, а витезове и господичиће као што је Пожарски Српкиње тек сада рађају. У Српству је завладала дивна мисао слободе; Срби се (у кнежевини) ропства избавише и завјет испунише“«. Латковићева оцјена да Нићифор Дучић узима да је „свеза *ал*' у 36 стиху употријебљена у адверзативном значењу“ заснива се на томе што је Дучић у невезаном слогу замјењује супротним везником *али* (у дефинитивној редакцији коју смо ми цитирали) односно *а* (у верзији коју цитира Латковић). Латковићево пак мишљење, које он у наставку коментара износи: „Дучићево тумачење у основи би могло бити тачно једино у случају да је глагол *зна* у стиху 35, у оба случаја, и за Душана и за Обилића, у аористу (*зн̑*), а не презенту, те би стихови значили: Некада је Српкиња знала да роди Душана, знала је и да одгоји Обилића, а сада, на почецима борбе за ослобођење, рађа такве хероје као што је био Пожарски, који поробљени народ дижу на буну, „у Српству је завладала дивна мисао слободе“, и то је знак да ће Срби испунити свој завјет“ [Бошковић–Латковић 1952: 151] — заиста стоји, али такво тумачење Дучић није изнио: семантизујући Његошево *Зна* (Душана родит) *Србка* глаголом у презенту „Српкиња умије да роди Душана“, и он је очито полазио од презентске идентификације глаголског облика *зн̑*.

Изложивши подробно историју питања у критичком издању [Маројевић 2005^a: 336–344], ми смо извели два закључка. П р в и: 35. и 36. стих Посвете значе: некада је Српкиња знала (аорист *зн̑*) да роди (свршени вид *родити*) цара Душана, знала је (опет: аорист *зн̑*) и да одгаја (несвршени вид *дојити*) такве јунаке какав је био Обилић, али сада Српкиње рађају (несвршени вид *рађу*) хероје какав је био руски кнез Пожарски, који поробљени народ подиже у борбу за слободу. Д р у г и: није пјесник „употредио име Душаново у једнини, а Обилића и Пожарскога у множини“ зато што се „презимена употребљавају

и у облику множине, а лична имена само у једнини, као и да се обликом једнине може означавати више појмова када то језичке прилике захтевају“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 25; СТЕВАНОВИЋ 1990: 35–37], него зато што је Српкиња родила једног цара Душана, а гајила је многе јунаке какав је био Обилић (уп.: Скендер-бег је срца Обилићћа, [ГВ 31]), а у пјесниково вријеме рађа многе хероје какав је био Пожарски. Акузатив *хероје ка Пожарске* не односи се само на Карађорђа, иако је ода њему посвећена, него је овдје „пјесник замишљао јунаке из српскога устанка“ (Н. Дучић).

Уз ове закључке сад додајемо двије напомене. П р в а: Обилић није презиме него патроним (име по оцу) који је преживио неколике фолклорне мијене: Копиљић → Кобиљић → Обиљевић → Обилић. Д р у г а: Обилићев подвиг понављају и други српски јунаци. У Шћепану Малом то су Томановић (Никац од Ровина) и други, о којима коло пјева:

страшнā мѝсā Обилићћа
три војводе опи тада:
су четрдест другā пођу
поклонит се вољи паше —
са ватром му поклон чине
и убију пашу млада

[ШМ 2418 (128)–2420 (130)].

Стефан Митров Љубиша пак има приповијест под насловом „Поп Андоровић нови Обилић“ — о њој види одличну студију Риста Ј. Драгићевића [ДРАГИЋЕВИЋ 1974].

(3) Антропоним *Пециреј*. — Стефан Митров Љубиша је за антропониме у стиху: „No Pecirer i stari Baleta“ [ГВ 329] рекао само: „Dviје čevske četovogje“ [ЉУБИША 1868/2017: 18 (нап. 4)]. — Дучић га исправио: „Пециреп није био Чевљанин; но је ускок из Херцеговине из села Луке одмах до Требиња, гдје та породица и сада живи“ [Дучић 1870: 27]. У другој публикацији аутор је и самог себе исправио: „Пециреп није био Чевљанин, него је ускок из Херцеговине испод Голије. А има Пецирепа и у селу Луци код Требиња“ [Дучић 1891: 180].

1° Решетар уопште не коментарише антропониме из 329. стиха, ни у првом (1890) ни у десетом издању (1940). Четрдесетих година XX вијека коментатори дају податке још уопштеније од Љубише

— Божидар Ковачевић: „*Пециреј, Балетиа*, јунаци озринићки“ [Ковачевић 1940: 35 (код њега је то, грешком у нумерацији, коментар уз 327. стих)]; Трифун Ђукић: „Пециреп Лазар, чувени хајдук и јунак, опеван у народним песмама. Балета, такође јунак онога времена, родоначелник куће Балетића“ [Ђукић 1941: 147]; Вуко Павићевић: „...**Пециреп и стари Балета**, чувени црногорски јунаци, опјевани у народним пјесмама“ [Павићевић 1947: 142]; Антун Барац: „*Peçirer i Baleta* — јунаси онога времена, орјевани у пјесмама“ [BARAC 1947: 172]. — Потпуније податке навешће тек Ђуза Радовић: „Лазар, Пециреп, родом из Голије близу Никшића. Живео крајем XVII и поч. XVIII в. Прослављен као хајдук, нарочито у борби са никшићким Турцима. — **Балета**, родом са Чева, савременик Пецирепов. Живео у источ. Херцеговини, где се истакао као хајдучки вођа“ [РАДОВИЋ 1947: 188].

2° Шире (и занимљиве) податке дају у својим коментарима, у трећој четвртини XX вијека, Видо Латковић: »*Лазар Пециреј* — чувени хајдук при крају XVII и на почетку XVIII в, поријеклом из Херцеговине. Иван Ловрић, писац с краја XVIII в, пише у свом *Живоју Сјанислава Сочивице* да је у чети једног од браће Станислављеве био „и чувени Пециреп, који се забављао тим што би Турке набијао на колац и пекао. Овога ипак једном ухвате Турци и врате му мило за драго. Кад су га набили на колац, кажу да је још три дана на коцу живио, али увијек једнако пркосан, а да би показао колико презире смрт на стратишту, пушио је“ (стр. 178) — У селу Љескови До, у Цуцама у Црној Гори, постојала су кућишта Л. Пецирепа, гдје је неко вријеме живио као ускок у Црну Гору. Помиње се често у црногорским нар. пјесмама; у пјесми бр. 133 у *Пјеванији* С. Милутиновића каже се да му је „постојбина“ Голија, планина сјеверозападно од Никшића, некада у Херцеговини, данас у Црној Гори. / *Стари Балетиа* — Балетићи се помињу у нар. пјесмама (у *Пјеванији* Симе Милутиновића и другдје)« [Бошковић–Латковић 1952: 165] и Никола Банашевић: »У Вуковој збирци (IV, бр. 7) има једна песма под насловом *Лазар Пециреј*. Јунак у њој сам казује да је од зулума капетана Амзе (вид. ст. 343) ускочио из Херцеговине, испод планине Голије, у Чево, и да је одагле са својим четама ударао на Турке. Једном приликом је заробио „двје каде младе“, а Његош каже у ст. 336: *и двје њри ухвајии робиње*; други пут је посекао седамдесет Турака и одвео „седамдесет коња“, а тај исти број коња наводи и Његош (ст. 335). О овим и другим Пециреповим подвизима певало се свакако доста у Његошево доба.

— Поводом књиге опата Фортиса о Далмацији, млади и учени Иван Ловрић, причајући на крају својих *Osservazioni...* (1776. г.) биографију Станислава Сочивице, поменуо је (стр. 228) и подвиге Лазара Пецирепа, кога су Турци, пошто им је много јада задао, ухватили и набили на колац. — *Стари Балета*, који се овде уз њега помиње, морао је бити Пецирепов савременик, али Ј. Ердељановић није о њему забележио у Озринићима никакво предање« [Банашевић 1973: 197].

3° У посљедњој четвртини XX вијека сажетије коментаре дају Слободан Томовић: „Лазар Пециреп, савременик владике Данила, опјевани црногорски јунак. О његовом четовању и јунаштву Вук Караџић је забиљежио занимљиву епску пјесму. Стари Балета, такође личност из народне традиције. Вјероватно је четовао с Пецирепом, о њему нема више података“ [Томовић 1986: 98] и Александар Младеновић: „*Пециреј* — Лазар Пециреп је био чувени хајдук с краја XVII и почетком XVIII века, савременик владике Данила, а пореклом је из Херцеговине. / *Стари Балета* — о њему нема довољно података, али се Балетићи помињу у појединим народним песмама“ [Младеновић 1996: 183].

4° Прошло је сто педесет година како се коментаришу антропоними из 329. стиха Горског вијенца, и сабран је богат материјал за Лексикон Горског вијенца, али је кратки коментар који је оставио Љубиша за само издање и тачан, и довољан. Чете које се помињу у Горском вијенцу заиста су чевске (озринићке), па су Пециреп и стари Балета — стварно чевске четовође. А четовало се по Херцеговини, у конкретном случају у Дуги. То што је Пециреп био родом са Голије, па су се његови потомци (или братственици) преселили у Луку крај Требиња, а он сам имао куће у Цуцама (остала кућишта), нимало није у супротности са Љубишиним коментаром. То је једно.

Друго. Реалном коментару морао би да претходи лингвотекстолошки. *Балета* је лично име, а Балетићи који се помињу у каснијим пјесмама његови су потомци. Антропоним *Балетић* јесте патроним синова, а презиме Балетиних унука и даљих потомака. — Да ли је *Пециреј* Лазарев надимак или презиме? У Црној Гори владике Данила још се нису била формирала презимена — у то доба су живјели родоначелници будућих братстава и презимена. Имали су презиме досељеници из једног дијела Херцеговине, међу њима и владика Данило и остали Петровићи. Највјероватније је Лазар добио лични надимак *Пециреј*, па је он, као колективни надимак, пренесен на његове

потомке поставши тиме презиме. На то указује не толико микро-топоним *Торине Лазара Пецирејџа* у Вишњића Дољу, селу у Голији, колико микротопоним *Пецирејџова љавица*, поред тога села.

(4) Међу топонимима неки су двозначни: топонимом *Дуја* именује се и планина и продо (тјеснац). Стефан Митров Љубиша тумачи само једно значење — оно које је, по његовом мишљењу, пјесник имао у виду.

Љубиша је топоним у стиху: „Ра у Dugu s četom zapadnuli,“ [ГВ 331] овако објаснио: „*Duga*, тјеснац код Никшића знаменит и у пошљедним бојевима турско-црногорским“ [ЉУБИША 1868/2017: 18 (нап. 5)]. — Дуга, поучава Дучић, »није „тјеснац“ но планина између Гацка и Никшића у дужину 6. а у ширину 3. сахата. Ову смо планину добро уочили из млогијех бојева, који су се у њој учинили 1862. год, и у којима смо учествовали« [Дучић 1870: 27]. У другој публикацији аутор је преиначио текст: „...у дужину 30 к. м, а у ширину 12. к. м. Ту сам планину добро уочио 1862. год, која је тада огрезла у српској и турској крви“ [Дучић 1891: 181].

Каснији коментатори полазе од једног значења, оног које је семантизовао Дучић или од оног које наводи Љубиша, или дају оба значења; ми пак аргуменујемо Љубишино тумачење.

1° Једно, само Дучићево тумачење налазимо (само) у коментару Ђузе Радовића уз 331. стих: „**Дуга**, планина између Никшића и Голије према Гацку“ [РАДОВИЋ 1947: 188, 213] (у коментару уз 1297. стих Радовић се позива на објашњење стиха 331).

2° Оба значења, и Дучићево и Љубишино, даје Милан Решетар: „*Дују*: *Дуга* је планина и кланац између Гацкога и Никшића“ [РЕШЕТАР 1890: 108; РЕШЕТАР 1892: 26; с генитивним знаком умјесто дужине у РЕШЕТАР 1909: 26 (у седмом издању генитивни знак без акцен-та на првом слогу)]. У посљедња три издања коментатор је, с правом, избрисао прозодијске знаке [уп. РЕШЕТАР 1940: 26] јер су оба погрешна: супстантивизирао се неодређени вид с краткосилазним акцентом (*Дуга*), као и у апелативу *дуга* (даска на бачви). — Решетарево тумачење модификује Вуко Павићевић: „**Дуга**, планина и кланац сјевернозападно од Никшића ка Голији и Гацку“ [ПАВИЋЕВИЋ 1947: 142], а проширује га Видо Латковић: „*Дуја* је планина и кланац између Гацка и Никшића; кроз Дугу је водио важан пут од Никшића према Херцеговини и Босни“ [БОШКОВИЋ–ЛАТКОВИЋ 1952: 165,

196–197] (у коментару уз 1297. стих Латковић се позива на напомену уз стих 331). — Пут је водио кроз кланац а не преко планине, али није добра формулација „пут од Никшића према Херцеговини“ јер је и Никшић био у Херцеговини — није добро мијешати историјске са савременим релацијама, тим прије што грешку понавља Никола Банашевић: „*Дуја* — планина са кланцем између Никшића и Гацка, којим је водио важан каравански пут према Херцеговини и Босни“ [Банашичевић 1973: 197]. — Од Банашевића коментар преписује Александар Младеновић корекцијом мало затуривши траг: „Дуга је планина и кланац између Гацка и Никшића, којим је водио каравански пут према Херцеговини и Босни“ [Младеновић 1996: 183].

Божидар Ковачевић на један начин тумачи стих 331: „*Дуја* је планински кланац код Никшића“ [Ковачевић 1940: 35], а на други стих: од Турака у Дугу крваву, [ГВ 1297]: „*Дуја*, планина код Никшића, у којој су Црногорци пресретали караване Никшићана“ [Ковачевић 1940: 97]. Разлика није оправдана: и у 1297. стиху мисли се на кланац — на то упућује предлог у.

3° Једно, само Љубишино тумачење налазимо у коментарима Трифуна Ђукића: „Дуга је планински кланац између Гацког и Никшића, врло често опеван у црногорским народним песмама, јер су се ту сретале чете са обе стране, наше и турске“ [Ђукић 1941: 147 (облик опеван је несвршеног вида)], Салка Назечића: „Дуга је кланац између Гацка и Никшића“ [Назечић 1947: 154] и Антуна Барца: „*Duga* — klanac između Gackoga i Nikšića, gdje su se često sukobljavale turske i crnogorske čete“ [Барас 1947: 172, 184] (у коментару уз 1297. стих упућује на стих 331). — Слободан Томовић коментарише заједно стихове 331–332: „„Дуга“: кланац, тјеснац од Никшића према Херцеговини. Овдје су често крвави дојеви између Турака и Црногораца. Зато се понегдје каже, умјесто Дуга, „крвава Дуга“. Тјеснац је погодан за засједе и изненадне нападе, па су Лазар Пециреп и Балета овдје сачекали Турке. Према казивању озринићких главара, многе су поубијали, остале заробили, и уз то стекли велики ратни плијен, пошто је ријеч о турском каравану“ [Томовић 1986: 98].

4° На основу свега наведеног може се закључити да је Стефан Митров Љубиша био сасвим у праву кад је објаснио да је топоним *Дуја*, у оба контекста, тјеснац (он и овдје, према придјеву *ишјесан*, користи хиперијекавизам *ишјеснац*). Ову одбрану Љубишиног коментара пропратићемо са четири опаске које нису само узгредне.

Прва напомена. Данас топоним Дуга, из перспективе изворних говорника из околних насеља са југоистока, јесте кланац између планина Његош и Сомина, с лијеве, те Голија и Добрељица, с десне стране (кад се иде од Никшића према Гацку), с тим што је Голија и планина (*на Голији*), и насељено подручје са источне стране планине (*у Голији*). Издвајају се и два ојконима — Дуја (Никшићка), село, и Дуја (Голијска), више испаша него насеље.

Друга напомена. У Земљопису Краљевине Црне Горе у Никшићкој нахији, у одјељку **Планине**, наводе се: *Дурмићор*, *Пирлићор*, *Сињавина*, *Јаворје*, *Голија*, *Сомина*, *Њејош*, *Дуја*, *Војник* и *Волујак* [Поповић–Рогановић 1911: 26–27], али се у одјељку **Знатна мјеста** помиње и кланац: „*Дуја*, велики кланац, у коме су се много пута тукли Срби са Турцима; у њој су биле јаке турске тврђаве“ [Поповић–Рогановић 1911: 28].

Трећа напомена. Вјероватно је првобитна мотивација била нека именица у значењу ‘тјеснац’, на примјер *йродо*, а не именица *јора* ‘планина’, па је управна именица елидирана. Независно од етимологије, доминантно мјесто у семантичкој структури у XVIII и XIX вијеку имала је номенклатурна географска одредница *кланац* (којим пролазе каравани).

И закључна напомена. Из перспективе Чева (и Његошевих јунака) *Дуја* је прије свега кланац, па се зато и користи предлог *у* (*у Дуји*). Из перспективе централне Херцеговине *Дуја* је неко планинско подручје. У Горском вијенцу је перспектива од Никшића према Гацку, према сјеверозападу, а не од Невесиња према истоку. Дакле: кланац.

(5) Двозначан је и топоним *Острој* — и врх (планина), и манастир. Љубиша тумачи само једно значење — оно које је, по његовом мишљењу, пјесник имао у виду.

У стиху: „*Druga sinu od Skadra k Ostrogu*,” [ГВ 174] Љубиша је објаснио оба топонима: „*Skadar grad na jugu Crne Gore, kao Manastir Ostrog na sjeveru*“ [ЉУБИША 1868/2017: 11 (нап. 2)]. — Острог је, поучава Дучић, „планина од источне стране пута између Никшића и Бјелопавлића. А под њим је манастир, у којему почивају моћи св. Василија херцеговачкога митрополита, и зове се манастир под Острогом; а гдје ко рекне и манастир Острог мјесто планине“ [Дучић 1870: 24]. У другој публикацији аутор је преиначио текст, па умјесто „и зове се

манастир под Острогом“ сад вели „обично се говори: манастир под Острогом“ [Дучић 1891: 178].

Прије него што размотримо касније коментаре Горскога вијенца, завирићемо у Земљопис и питати изворне говорнике из најближих насеља.

У Земљопису Краљевине Црне Горе у Брдској нахији, која обухвата Бјелопавлиће и Пипере као племена, наводе се не само највеће планине него и два брда, али се ту *Осѝрої* не помиње [Поповић–Рогановић 1911: 21]. Зато се у одјељку **Знатна мјеста** помиње и „*Осѝрої*, гдје се налазе два манастира, *Горњи* и *Доњи* [...]“. Острог је свето мјесто [...]“ (у наставку се користи предлошко-падежна веза у *Осѝроју*) [Поповић–Рогановић 1911: 22].

Подосѝрої је скупни назив за шест бјелопавлићких села испод манастира Острога, међу којима је и Пòжар (ген. Пожара) са засеком По(д)тòчило. Ојконим *Подосѝрої* је непотпуно топонимизиран, па се каже, кад се иде у село, /идем/ *їод Осѝрої* (и *їод Тòчило*), /враћам се/ *исїод Осѝрòїа* (и *исїод Тòчила*). Кад иду у мјесто гдје се налазе манастири и продавница, изворни говорници кажу: /идем/ у *Осѝрої*, /враћам се/ *из Осѝрòїа*.

1° Дучићеву концепцију по којој је Острог само планина примјењује Ђуза Радовић, у коментару предлошко-падежне везе *к Осѝроју* из 174. стиха: „Острог је брдо над бјелопавлићком равницом, источно од Никшића. Место чувено по доцнијим дојевима црногорским, и по ћивоту св. Василија Острошког. До 1878 г. ту је била граница Црне Горе на северу према турској Херцеговини“ [Радовић 1947: 183], и Антун Барац, коментаришући стихове 173–175: „*Kom* је *brdo* у *istočnom* dijelu *Crne Gore*, а *Ostrog* *brdo* *jugoistočno* од *Nikšića* — *oba* на *granici* *tadanje* *Crne Gore*. *Čudo* је у *tome*, *što* су *obje* *munje* *napravile* *križ* — као *znamenje* *onoga*, *zbog* *čega* су се *sastali*“ [Barac 1947: 170].

2° Већина коментатора коригује Дучића у том смислу да Острог није само планина него и манастир. То тумачење први даје Милан Решетар. У првом издању он пише: „*к Осѝроју*: Острог је брдо (и манастир под њим) у сјеверу Ц. Г. југоист. од Никшића; и он је до г. 1878. био сјев. граница црногор.“ [Решетар 1890: 100]. У потоњем издању нема прозодијских знака, неке скраћенице су разријешене, текст је мало скраћен: „*к Осѝроју*: Острог је брдо (и манастир под њим) југоисточно од Никшића; и он је до г. 1878. био сјев. граница црногорска“ [Решетар 1940: 18]. — Важно је да Решетар, за разлику

од Дучића, не искључује манастир из семантичке структуре Његошевог стиха, али неоправдано коригује свог претходника у погледу географске номенклатуре: Острог јесте планина (и врх), а није брдо.

Решетареву двоструку семантику даје и већина каснијих коментатора. Божидар Ковачевић уз 174. стих ставља напомену: „*Осџрої*, брдо и манастир, некада на северној граници. Ком — Ловћен — Острог — граница према Скадру четири су крајње тачке тадашње црногорске територије“ [Ковачевић 1940: 25]. — Салко Назечић коментарише шире цјелине, овдје стихове 173–174: „Као и у народном вјеровану и овдје су природне појаве предзнак крупних догађаја. Над Црном Гором су се муње укрстиле, што је добар знак, јер претсказује црногорску побједу. / Једна муња је сијевнула од Кома (Ком је мјесто у источној Црној Гори) према Ловћену, а друга од Скадра, значи с југа према Острогу, (а Острог је брдо и манастир код Никшића)“ [Назечић 1947: 152]. — Видо Латковић коментарише стихове 173–175 као цјелину: „Ком је планина у источном дијелу Црне Горе; до 1878 на граници према Турској. / *Осџрої* — брдо и манастир у сјеверозападном дијелу Црне Горе; до 1878 такође на граници. / Правци Ком–Ловћен и Скадар–Острог укрштају се изнад скоро цијеле територије Црне Горе у првој половини XIX вијека“ [Бошковић–Латковић 1952: 159]. — Александар Младеновић коментаром пропраћа стихове 173–174: „Ком је планина у источном делу Црне Горе, која је до 1878. г. била на граници према Турској. Острог је брдо и манастир у северо-западном делу Црне Горе. Муње правцем Ком — Ловћен и Скадар — Острог укрстиле су се међусобно и покриле готово целу Црну Гору у Његошево време“ [Младеновић 1996: 178].

3^о Трећи коментатори не објашњавају шта је то Острог ни које се значење актуализује у Његошевим стиховима. Тако Никола Банашевић коментарише стихове 173–174: »Линије од Кома, односно Комова, планине између Куча и Васојевића, према Ловћену, и од Скадра према Острогу у Бјелопавлићима, недалеко од Никшића, заиста се укрштају скоро под правим углом. Сличну је слику дао и митрополит Петар I у једној посланици Црмничанима: „ако не кћеше Турци да се сви од Острога до Сутормана [планине недалеко од Скадра] и од Ловћена до Мораче уједно миримо...“ (*Посланице*, Цетиње, 1935, стр. 36)« [Банашевић 1973: 177]. — Слободан Томовић коментарише заједно стихове 173–175: »Узет је природни, географски коректан правац, да би се показало како се муње могу укрстити или направити крст „од огња жива“, од свјетлости као посљедице електричног

пражњења. Осим тога, значајно је да је крстом обухваћена цјелокупна територија Црне Горе, па и она у центру турске власти. Указано је на територијално јединство Црне Горе. Мотив муње која је предзнак борбе за слободу имамо и у епској народној поезији, у пјесми „Почетак буне на дахије“ [Томовић 1986: 77].

4^о Трифун Ђукић коментарише шири контекст, стихове 172–180 као цјелину: „Гледајући са Ловћена пут истока, Црногорци су, као највишу тачку | пред собом, имали планину Комове; десно, на југу, био им је Скадар; северна гранична тачка према Никшићу био је Острог. На тај начин, крст који су муње направиле, иде по реду како се ми православни крстимо, и тиме даје пуну симболику онога за шта су се састали, то јест: за победу крста над мухамеданством“ [Ђукић 1941: 144–145].

Врло је значајан овај коментар.

Прво. Ђукић не полази од једнине *Ком него, али само у објашњењу, од множине *Комови*. Ми смо и доказали да Његош користи стари генитив множине *Кóма̄* настао преображајем генитива двојине **Кому**. У самом тексту Ђукић реконструише прозодију генитива једнине: Једна сину од Кóма к Ловћену, [ГВ 172], што значи да је полазио од тога да пјесник употребљава једнину у значењу множине односно двојине. Узгред, најстарије потврде топонима биле су у двојини, што значи да се назив односио само на кучки и васојевићки *Ком*, који се једини и виде из ловћенске даљине. Касније је назив, само локално, проширен и на љеворечки *Ком*.

Друго. Ђукић не објашњава шта је то *Осѝрої* јер то „ми православни“ знамо; католицима у Далмацији требало је то објаснити. Јесте да се, из даље географске перспективе, често каже: *идем њод Осѝрої* а мисли се на манастир, али кад се каже: *Осѝрої* — сви имају у виду манастир (и мошти Светог Василија Острошког у њему). У Никшићу се млади куну: *ѝако ми Осѝроїа! Осѝроїа ми!* (а не мисле на врх планине него на светињу испод њега). Акценат (ген.) *Осѝроїа* настао је укрштањем старе (по мјесту) и нове акцентуације (по типу).

Треће. Ђукић је објаснио да су муње направиле православни крст над Црном Гором, окренут према истоку (тачније: према истоку-сјевероистоку), као симбол и знамење. Планина Острог је на тремеђи Жупе Никшићке, Пјешиваца и Бјелопавлића, а та племена нису припадала Црној Гори на почетку XVIII вијека, па Острог није могао бити граница. То исто се може рећи за Комове, а да и не говоримо за Скадар. Није ни Ловћен био на граници према Турској него у

саставу Црне Горе, а фактичка граница, али према Млетачкој Републици, ишла је његовим јужним подножјем. Географске одреднице ту су условне, важна је симболика крста.

И четврто: из свега наведеног може се закључити да се у Његошевом стиху актуализује друго значење топонима — ‘манастир Острог’: ту се завршава „крст ид три прста“ оним „...и Светога Духа, амин!“. А то значи да је вјеродостојно и тачно Љубишино тумачење, а не Дучићево.

(6) Израз *шћери Лазареве*. — Уз 187. стих, умјесто Његошевог објашњења (**цара**), код Љубише стоји: „Kod Srba je takva riječ“ [LJUBIŠA 1868/2017: 11]. — Ова измјена је веома важна с обзиром на то да су кукавице првобитно сматране за сестре библијског Лазара — и то народно вјеровање било је живо у Херцеговини, што је касније преосмишљено у „шћери Лазареве“, тј. ћерке српског кнеза Лазара (у народној поезији и код Његоша: цара Лазара).

На Љубишин коментар осврнуо се његов критичар, Нићифор Дучић, овим ријечима: »Овдје није изријеком и јасно казано, која је то „код Срба таква је ријеч“. Ми ћемо се дакле и овдје за то [вар. Ја ћу се дакле и на овоме] мало приуставити. У Црној-Гори [вар. Црној гори] у народу мисли се, да су птице кукавице, шћери српскога цара Лазара; а у Херцеговини на против вјерују, да су сестре витанијскога (четвородневнога) Лазара. О томе се прича ово: кад је Лазар умро, његове двије сестре: Марта и Марија врло се ожалосте и почну и дан и ноћ плакати тако, да их нико није могао утјешити. А, како је [вар. Како је] Исус Ристос био у познанству и љубави са Лазарем, тако им поручи, [вар. Христос био у дружби с Лазаром, поручи им:] да се утјеше, и да не плачу, а да ће им васкрснути [вар. васкреснути] брата. Оне то не послушају; те их Бог за то прокуне, да се претворе у птице, и да сваке године докле је свијета и вијека од Лазарева до Видова дана по гори и шумама лете и кукају [вар. и да сваке године кукају по гори од Лазарева до Видова дне, докле је свијета и вијека]. За то у Херцеговини, а [и] у Црној-Гори [вар. и у Црној гори] нико неће, да убије кукавицу« [цит. по првој публикацији: Србија, 13. (25) маја 1869, III, бр. 54, с. 194; уп. Дучић 1870: 25; варијанте дајемо по Дучић 1891: 178–179]. Историја питања подробно је изложена у „Текстологији Горског вијенца“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 971–973].

(7) Топоним *Љешкојоље*. — Приликом његовог првог помињања, у стиху: „Grдне treske povrh Lješkopolja!“ [ГВ 703], топоним односно

стих прокоментарисао је Стефан Митров Љубиша: „Lješanska nahija“ [ЉУБИША 1868/2017: 36 (нап. 4)]. Кажемо: топоним односно стих, јер је топоним на крају стиха па не знамо да ли то приређивач објашњава име мјеста или предлошко-падежну везу у контексту стиха. — На Љубишин коментар осврнуо се његов критичар, Нићифор Дучић, опширније у првој публикацији: »„Љешкопоље“ није „Љешанска нахија“, но је равница и око ње српска села у Зети у турској граници до „Љешанске нахије“, која је у Црногорској граници“ [Дучић 1870: 30 (претходно у: Србија, 15. (27) маја 1869, III, бр. 55, с. 198)], сажетије у другом издању: »„Љешкопоље“ није „Љешанска нахија“, него је равница и око ње српска села у Зети, до „Љешанске нахије,“ [Дучић 1891: 183]. У међувремену је, између првог и другог Дучићева издања, и Љешкопоље ушло у састав Црне Горе. Позивајући се на Дучића, аналогну идентификацију топонима дао је анонимни коментатор, чији је коментар пронашао Д. Вуксан, а који се датира „не раније од 1869. године“: „*Љешкопоље*, равница и око ње српска села у Зети у турској граници до Љешанске нахије, која је у Црној Гори. Дуч.“ [ВУКСАН 1936: 305].

Топоним се други пут помиње у стиху: „Do Kokota više Lješkorolja“ [ГВ 2788 (код Љубише је то 2790. стих)]. У првом латиничком издању Горског вијенца тај стих није прокоментарисан, али је изостављена пјесникова напомена. У критичком издању ми смо напомену у генитиву (*села) везали за прву именицу: до Кокотā*, више Љешкопоља, [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 216], а топониме у текстолошким напоменама нисмо објашњавали. У монографији „Текстологија Горског вијенца“ објављеној уз критичко издање размотрили смо у посебном одјелку „Напомене у првом издању“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 963–974], и ту смо (на стр. 965–967) изложили историју питања о наведеним топонимима. За Љубишу смо рекли да „је топоним *Љешкопоље* прокоментарисао, погрешно, приликом његовог првог помињања“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 967].

Сада бисмо, ипак, нешто друкчије оцијенили Љубишин коментар, с тим што бисмо учинили замјерку и коментару Нићифора Дучића.

1° С обзиром на то да Љубиша није могао сматрати да је *Љешкопоље* исто што и *Љешанска нахија*, морамо претпоставити непрецизност коментаторову: његов коментар треба схватити у смислу ‘у Љешанској нахији’. А то би било тачно ако се коментарише предлошко-падежна веза *йоврх Љешкопоља* у контексту стиха.

Историјски гледано (а историјска је ванјезичка ситуација одражена у колу), и Љешкопоље је припадало Љешанској земљи (тада није било нахија) јер је и добило име по Љеш(њ)анима. То је једно.

2° Друго. Љешкопоље је припадало Зети само историјски, а и с тог аспекта Дучићев коментар не би био прецизан јер критичар није рекао у ком се дијелу некадашње Зете налази Љешкопоље. У савременој перцепцији (а тако је било несумњиво и у Дучићево вријеме) *Зетом* се зове само земља с лијеве стране заједничког тока Мораче и Зете, а с десне стране земља се зове *Љешкопоље*.

3° Дучић је био више него малициозан: »Кад се г. Дучић (*вар.* Кад се Дучић) није потрудио, да за ово мјесто распита којег му драго Црногорца, онда је могао завирити у (*вар.* могао је отворити) Милаковићеву историју Црме гпре, па би видио, да „Љешкопоље“ није „Љешанска нахија“« [Дучић 1870: 30; варијанте наводимо по Дучић 1891: 184].

4° Стефан Митров Љубиша је помно изучавао и писане изворе и народну традицију, па је знао да је битка која се помиње у колу (први контекст) и била у Љешанској нахији, као што су и Кокоти, данашњи Горњи Кокоти (други контекст) у Љешанској нахији, али његов коментар је по типу глосâ, а не по правилима лексиконâ. Да је одговорио Дучићу, као што није, могао је одговорити истом мјером: да се Дучић распитао код било којег Црногорца, могао је сазнати да *Љешкопоље* и *Зета* нису иста земља.

Закључујући друго поглавље расправе, подсјетићемо на словну грешку у топониму *Ћемовско поље* (и грешку у коментару) у Љубишином издању: Na širokom polju *Gjetrovskome* [Ћемовskome — Р. М.], [ГВ 574]. Грешка је условљена сличношћу верзалних ћириличких слова **Ћ** и **Љ**. Вјероватније је да су грешку направили штампари, а не сам Љубиша, а то би значило да су у штампарији књигу слагали с ћириличког текста, можда с неког од двају претходних издања која у Предговору Љубиша помиње. Топоним у другом полустиху Љубиша је прокоментарисао помињући опет *Љешанску нахију*: „Polje u lješanskoj nahiji pram Podgorici“ [ЉУБИША 1868/2017: 30 (нап. 3)]. — Овдје је грешка очита, а Дучић је не помиње. *Ћемовско поље* је у земљи Зети, с лијеве стране ријеке Мораче, док је *Љешкопоље* с десне стране Мораче (заједничког тока са ријеком Зетом).

3. НИЈЕ КОМЕНТАРИСАО, А ТРЕБАЛО ЈЕ

3.1. Трећи дио Дучићеве студије односи се на *ријечи које нијесу ишумачене, а требало би их ишумачијти* [Дучић 1870: 32–36; Дучић 1891: 186–189]. Таквих је двадесетак ријечи.

На првом мјесту навешћемо антропониме (властита имена историјских лица) и теониме (имена богова) у Посвети, који се у савременим издањима објашњавају у реалном коментару.

(1) У стиху: *Iz kolevke Belonine, i na zemlji pokazaše*: [ГВ П 4] Дучић објашњава Белону као богињу рата „у римској митологији“ [Дучић 1870: 33], у другом издању „у римској митологији“ [Дучић 1891: 186], што није штампарска грешка јер облик мијења и у сљедећем примјеру.

(2) Из грчке митологије Дучић наводи бога рата, којему у римској митологији одговара Марс, у стиху: *Arei je (strava zemna) slavom bojnomo njihorio* [ГВ П 7]. У првом издању Дучић теоним наводи, и у стиху и у коментару, у облику „Ареј“ [Дучић 1870: 33], чиме је нарушио силабику стиха. У другом издању силабика је васпостављена: „Ареји“ [Дучић 1891: 186], али је облик опет неаутентичан: Његош је руском слову й („и кратко“) приписивао слоговност, али без интервокалског ј. И у овом случају се Љубиша показао бољим текстологом од Дучића — ни у једном случају није нарушио изосилабизам, ни у Посвети, ни у Горском вијенцу.

(3) Дучић замјера Љубиши што није прокоментарисао имена из римске и старогрчке историје, посесив (ср. р.) *Пизоново* [ГВ П 27], (ак.) *Еписџа*, посесив *Оресџов* [ГВ П 28]. — Разлог може бити у томе што су и Љубиша, као коментатор, и читаоци којима је његово издање било намијењено — припадали медитеранској култури у којој су одговарајући подаци били дио опште културе и традиције.

(4) Не коментарише Љубиша ни осам близанаца које је изњедрио деветнаести вијек, а ни Дучић му то не спочитава: овога пута зато што су и коментатор, и његови читаоци, и критичар — добро познавали актуелну историју свога вијека.

3.2. Размотрићемо, на другом мјесту, ријечи које Стефан Митров Љубиша није објашњавао, а Дучић с правом сматра да их треба објаснити, што су поједини каснији коментатори и чинили.

(1) Именицу *руја* у стиху: Ка' iz ruge to bi u početku. [ГВ 359] Љубиша није објашњавао. — Нићифор Дучић додаје објашњење: „руга“ оvdје значи шала“ [Дучић 1870: 34; Дучић 1891: 188].

Стих не тумачи ни Милан Решетар, али ријеч објашњава у Рјечнику: »**руга**, у Ц. Г. значи и „шала“« [РЕШЕТАР 1890: 243; цит. по РЕШЕТАР 1940: 156]. И Антун Барац ријеч објашњава само у Рјечнику мање познатих ријечи: „šala“ [ВАРАС 1947: 204]. Стих не коментарише ни Видо Латковић, али се у посебној књизи у саставу Цјелокупних дјела ријеч **руга**, *ѐ ж* семантизује као 'шала' и илуструје наведеним стихом [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954: 184]. Не коментарише стих ни Александар Младеновић, али у Речнику уз издање „Горског вијенца“ семантизује ријеч **руга** ж: *шала, сјрдња* [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 290]. — Трифун Ђукић објашњава читав стих, али тек у другом издању: „у почетку је то било само шала“ [Ђукић 1944: 151] (у првом издању ријеч је објаснио само у Речнику: „*руја*, шала“ [Ђукић 1941: 187]), Ђуза Радовић тумачи први полустих, тј. устаљено поређење у њему: „као из ш а л е...“ [РАДОВИЋ 1947: 189], Никола Банашевић семантизује предлошко-падежну везу: „из шале“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 199], а Божидар Ковачевић и Димитрије Калезић — саму именицу: „шала“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 37], „*рујање, шала*“ [КАЛЕЗИЋ 1994: коментар уз облик **рује** у стиху 359]. Слободан Томовић описује ванјезичку ситуацију одражену у стиху: »Свађа с Турцима почела је безазлено, шаљиво, „из руге“« [ТОМОВИЋ 1986: 100 (треба: из ругѐ)].

Ни ми у критичком издању именицу у контексту стиха нисмо прокоментарисали оставивши да је семантизујемо у Рјечнику Горског вијенца. Именица **руга** стварно значи 'надругивање', а фразеологизам **бити из ругѐ** — 'дешавати се у шали, бити шала'. Сличан је по значењу и употреби данашњи израз из западних српских крајева *йравийи шеју*.

(2) Требало је објаснити, наставља Дучић, у стиху: Еја би се како obratili, [ГВ 681] да „еја“ — значи: еда, или: не били« [Дучић 1870: 35; Дучић 1891: 188]. — Ми смо у текстолошкој напомени прокоментарисали и везник, и неодређени замјенички прилог, али узгредно и значење радног глаголског придјева: „*ѐја* (би се обр^атили) — везн. у зн. 'не би ли (се преобратили)' с поб. краткосил. акц. [...]; *како* — неодр. зам. прил. у зн. 'некако', 'како било'“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 77]. Из нашег коментара слиједи да један дијалектизам не треба објашњавати другим, тим прије што везник *ѐда* има друкчије значење и главни акценат (уп. *ѐда ли њх?* 'иду ли?').

(3) А у стиху: *Hajd', vladiko, i to obidimo*, [ГВ 683], наставља Дучић, »„обидимо“ — значи: покушајмо — пробајмо« [Дучић 1870: 35; цит. по Дучић 1891: 188]. — Ми смо унакрсним текстолошким напоменама наведени облик: »*обидимо* — 1. л. мн. имп. гл. *обдисти* 'пробати' [за инфинитив види ст. 2371]« [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 77] довели у везу с обликом из стиха: Мож обисти: кад што хоћеш причат, [ГВ 2371]: »*обдисти* — гл. у зн. 'пробати', 1. л. мн. имп. *обидимо* [види ст. 683]« [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 187].

(4) Требало је, указује Нићифор Дучић завршавајући своје примједбе, објаснити именицу у стиху: *Gje guguce svrh one stugline* [ГВ 943], што он и чини: »[...] „стуглина“ или „студлина“ зове се оно кад се од стабла старога дебелог и шупљег раста одсијече комад дуг два лакта, а може бити дужи, као и краћи, па се изнутра длијетом лијепо издубе а једна страна задније; те се употребљује за улишта, а гђе-гђе и у кући за разна жита (*вар.* жито,) со (*вар.* сò) и брашно. Али је у овом стиху пјесник са стуглином замијенио мунар у ироничком слику (*вар.* у иронијској слици) и т. д.« [Дучић 1869: 204; уп. Дучић 1870: 36; варијанте цит. по Дучић 1891: 188].

У неким издањима коментарише се и стих и лексикографски интерпретира сама ријеч. Тако Милан Решетар и стих тумачи: »из поруге кнез Јанко зове тако мунару турске џамије« [РЕШЕТАР 1890: 138], и у Рјечнику објашњава ријеч: »стуглина, дебело шупље дрво« [РЕШЕТАР 1890: 244], наводећи је с краткоузлазним акцентом. — У посебној књизи у саставу Цјелокупних дјела ријеч **стуглина**, *е ж. йокр.* наводи се с краткосилазним акцентом, а семантизује цитирањем Вука: »дебело шупље дрво« [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954: 211]. У самом издању Видо Латковић се позива на Нићифора Дучића према тексту издања из 1870. године, скраћено и у својој редакцији, уз свој додатак Дучићевом коментару: »*Стуилина* или студлина зове се оно кад се од стабла старога, дебелог и шупљег храста отсијече комад дуг два лакта, а може бити дужи, као и краћи, па се изнутра длијетом лијепо издубе, а једна страна задније [направи дно], те се употребљава за улишта, а гдедје и у кући за разна жита...« (*Нић. Д.*). Овдје кнез Јанко иронично упоређује минаре на џамији са стуглином; на мањим џамијама минаре је каткад било од дрвета« [БОШКОВИЋ–ЛАТКОВИЋ 1952: 187]. — Александар Младеновић коментарише стихове 943–944: »где гласом као голуб или гугутка са врха старог, дебелог и шупљег храста (*стиулина*), тј. са торња џамије, или као сова са врха труле букве — позива вернике« [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 200], али и

у Речнику уз издање »Горског вијенца« семантизује ријеч **стуглина** ж: *дебело шуйље дрво*, фиг. *џамија* [Младеновић 1996: 293].

Антун Барац ријеч објашњава само у Рјечнику мање познатих ријечи: „*debelo šuplje drvo; minaret džamije*“ [BARAC 1947: 204]. — У контексту стиха именица је коментарисана у издањима из четрдесетих година XX вијека, у издању Божидача Ковачевића денотативно значење објашњава се на један: „узвишица на стени; овде значи у подружљивом смислу минаре на џамији“ [КОВАЧЕВИЋ 1940: 43] (такво значење лексикографски извори не потврђују; Рјечник JAZU, 1958, XVI, sv. 70, стр. 897, поред Вукова и Ивековићева рјечника, именицу илуструје само примјером из Горског вијенца), а у издању Ђузе Радовића на други начин: „стуглина је подуже и подебље шупље дрво. Стуглином овде, из потсмеха, зове кнез Јанко минаре на џамији“ [РАДОВИЋ 1947: 205]. — Издање Николе Банашевића појавило се седамдесетих година XX вијека, а у њему се именица семантизује на два мјеста. Први пут у коментару стихова 943–944: „...*сврх оне сџуїлине* — дебелог шупљег дрвета (вид. Вуков *Рјечник*), метонимијом — минарета. *Јејина* (сова, буљина) кричи из шупљине стабала као хоца с минарета; она се чује ноћу, а мујезин опет зове „свако јутро како зора сине“ (ст. 946). Комици овог упоређења доприноси ретка рима: *сврх оне сџуїлине* — *сврх џруле дуквине*“ [БАНАШЕВИЋ 1973: 256]. Други пут у коментару стиха 1697 (ал’ од крста али је од стуба?): »За крст је јасно шта симболизује. Већ самом антитезом *сџуб* означава минаре. У 943. стиху, за минаре, које је у малим џамијама било од дрвета, употребљена је слична реч *сџуїлина* (синоним: *сџублина* — шупље дрво). На плећу има | једна „израсла“ кост која може подсетити на крст, а њен доњи део, где се сужава, на стуб« [БАНАШЕВИЋ 1973: 256]. — Из осамдесетих година XX вијека је коментар Слободана Томовића. И он коментарише стихове 943–944 као цјелину: »„Стуглина“: „дебело шупље дрво“ (Вук Караџић, *Рјечник*). „Јејина“: буљина, сова. Јутарња молитва мујезина упућена Алаху, кнезу Јанку личи на совино „гугутање“, дрбљање ноћне птице с врха шупљег буковог стабла које подсјећа на турско минаре. Стога каже да неће више подносити ово „гугутање“, и да би томе требало стати на пут« [ТОМОВИЋ 1986: 180]. — Из деведесетих година XX вијека је коментар Димитрија Калезића: „*сџуїлина* — *шуйље дебло дрвета; алузија на минареџи*“ [КАЛЕЗИЋ 1994: коментар уз облик *сџуїлине* у стиху 943].

И ми смо именицу прокоментарисали у текстолошкој напомени, нешто друкчије него наши претходници: „*сџуїлинѐ* — ген. јд. им. *сџуїлина* у зн. ‘изнутра труло стабло’“ [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 92]. То је

денотативно значење именице, а у Његошевом стиху се не реализује значење од којег је полазио Нићифор Дучић. Фигуративно значење од којег полазе коментатори (‘минарет’) не улази у семантичку структуру ријечи — то је само метафора у реплици јунака Горског вијенца.

3.3. Размотрићемо, на трећем мјесту, ријечи које Стефан Митров Љубиша није објашњавао, а Дучић га неосновано сјетује да је то требало учинити.

(1) У стиху Посвете, који у Љубишином издању гласи: *Он će era biti strašna / ljuckijema koljenima*; [ГВ П 2], а који Дучић фонетски поправља, а силабички квари: љу[д]скијем, требало је, каже архимандрит, протумачити именицу *ера*: „какво важно вријеме и велики догађај, од којег народ, или народи почињу бројање година“ [Дучић 1870: 32; исто у Дучић 1891: 186]. — Одмах видимо да се ово значење ни једним својим дијелом не може илустровати Његошевим стихом; поред тога, ријеч је сама по себи јасна, па је нико од коментатора специјално не семантизује (осим понеко у рјечнику). Колико је Његоша интересовао појам *ера* и његове историјске реализације види се по исписима у Биљежници [Маројевић 2017: 225–233].

(2) У стиховима Посвете: *U velikim narodima Geniju se gnjezdo vije; / Ovde mu je po gotovu materijal k slavnom djelu* [ГВ П 10–11] требало је, по Дучићу, објаснити двије ријечи: „Ђенију“ је велики умни дар у различитијем облицима. А „материјал“ је: грађа — градиво« [Дучић 1870: 33; исто у Дучић 1891: 186]. — Уз два непотребна коментара архимандрит је, у два стиха, направио три крупне текстолошке грешке: 1° Интернационализам наводи с ефектом четврте (српске) палатализације: „Ђенију“; 2° облик с једносложним рефлексом дугог јата снабдијева ефектом јекавског јотовања којег у живом језику није било: „гњездо“; 3° изворни словенски облик који се у говору Његуша још чувао без аналошког рефлекса јата јотује по старијој Вуковој норми (од које је Караџић у међувремену одустао): „Овђе“.

(3) У стиховима Горског вијенца: *U Nad mi se svijet pretvorio, / A svi ljudi pakleni duhovi*. [ГВ 41–42 (у Љубишином издању, грешком која је исправљена при сљедећој нумерацији, то су стихови 42. и 43)] Дучић допуњује коментар свог претходника: „хад[“] је што и пакао«

[Дучић 1870: 34]; недостајући знак извода није био ни у новинској верзији [Дучић 1869: 204] нити је додат у новој публикацији [Дучић 1891: 187]. А *ѿаклени духови* су, по Дучићу, „(ђаволи)“. — Један интернационализам објашњавати другим нема много смисла, поготову што пјесник у два сусједна стиха користи коријенске синониме. Ко је читао Лучу микрокозма признаће да су *ѿаклени духови* — пали анђели, али не ови који су привремено на Земљи него они који су довијек у Аду, заједно са Сатаном. А да ли то треба објашњавати на овакав начин (једно је објашњење непотребно, а друго погрешно)?

(4) У стиху: *Jeli instinkt, al' duhovni vogja?* [ГВ 614] Дучић објашњава: »„инстикт“ — значи: нагон, или наравна побуда« [Дучић 1870: 35; исто у Дучић 1891: 188]. — Јесте да је *наѿон* домаћа ријеч, али се она диференцирала од интернационализма и не може га замијенити. Зато је Његошеву ријеч, коју је Љубиша правилно транскрибовао латиницом, Дучић (у издањима која је сам припремао) фонетски упрошти изоставивши друго *н*, а то значи — покварио (уредник Србије такву грешку није оставио: »„инстикт“ значи: нагон, или наравна побуда« [Дучић 1869: 204]).

Објашњава Дучић и интернационализам у првом од стихова које ћемо навести у контексту реченице (реченице по нашој интерпункцији):

Luna i krst, dva strašna simvola,
Njihovo je na grobnice carstvo.
Sljedovat jim rijekom krvavom
U lagjici grdna stradanija,
To je biti jedno, ili drugo
[ГВ 631–635],

додајући коментар: »„символ“ — значи: лозинка — знак« [Дучић 1870: 35; исто у Дучић 1891: 188]. Наравно да не значи. Ако је шта требало објашњавати, онда је то фонетски лик именице: *символ* је према руском, односно по византијско-словенској традицији, преузето је из средњегрчког, *симбол* је према латинском, што је преузето из старогрчког.

Дучић наводи само први стих тумачећи и симболику Луне [види т. 3.4. (1)]. А требало се осврнути на тачан коментар наведеног сегмента монолога владике Данила [види т. 3.4. (4)].

3.4. Завршићемо ово поглавље расправе разматрањем вербализације етнокултурних концепата.

(1) Стефан Митров Љубиша није објашњавао симболику луне у Његошевим стиховима.

Нићифор Дучић је, поводом 631. стиха [види т. 3.3. (4)], изнио мишљење о поријеклу луне као турског (и исламског) симбола, у двије верзије: »„Луну“ или мјесец узели су Турци за свој знак, по што су освојили Цариград; и то је био знак, или грб старијех јужно-источнијех Словена. За то не треба мислити, да је мјесец од вазда турски грб био« [Дучић 1870: 35 (претходно у: Србија, 20. маја (1. јуна) 1869, III, бр. 57, с. 204)]; »„Луна“ је, или мјесец турски грб; али има трагова да је био грб и старијех јужно-источнијех Словена, који су донијели из Азије« [Дучић 1891: 188–189]. — Позивајући се на Дучића, на исти начин луну тумачи анонимни коментатор, чији је коментар пронашао Д. Вуксан, а који се датира „не раније од 1869. године“: »Луна. Луну или мјесец узели су Турци за свој знак, пошто су освојили Цариград, а то је био знак или грб старијех јужно-источнијех Словена. За то не треба мислити, да је мјесец од вазда турски грб био. Дуч.« [ВУКСАН 1936: 303].

(2) Мишљење је веома занимљиво, али се не може оставити без коментара. Ти јужно-источни Словени, тј. Бугари, формирали су се као словенски народ у контакту словенског (племенски српског) и протобугарског становништва, а протобугари и Турци припадају истој, туркијској или турско-татарској етничкој скупини (руски: тюркские народы).

(3) Стефан Митров Љубиша није објашњавао упоредну симболику крста и топуза у Његошевим стиховима:

Krst i topuz neka se udare,
Kome prsne čelo, kuku njemu;
Jaje zdravo dobije slomljeno;
Što uzmognem čućete hoću li
[ГВ 937–940].

Тумачећи стихове 937–938, Нићифор Дучић је указао на уже и шире пренесено значење симбола *крст* и *топуз*: »ова два стиха у ужем смислу треба разумјети овако: нека се православни Црногорци побдију с црногорскијем потурицама; а у ширем смислу: нека се хришћани

побију с Турцима, па ко буде нејачи тешко њему“ [цит. (уз исправљену штампарску грешку) по Дучић 1870: 35 (претходно у: Србија, 20. маја (1. јуна) 1869, III, бр. 57, с. 204); уп: Дучић 1891: 188].

(4) Ни ово се тумачење не може оставити без коментара. Али претходно морамо указати на Љубишин тачан коментар упоредне симболичке луне и крста у стиховима 631–635, које смо горе цитирали према његовом издању [види т. 3.3. (4)], и наредна три: „U овјем стихovima pjesnik veli da bi se moglo i donekle oprostiti onijem koji sljeduju onoj vjeri u kojoj se rode, ali onijem kršćanima koji se odreku svoje vjere i narodnosti, pak se poturče, to mu prsi u pakao pretvara. *Sljedovat jim rijekom...* što i primiti mučiteljstvo za svoju vjeru“ [ЉУБИША 1868/2017: 33 (нап. 1)]. — Цитирани стихови, и монолог у цјелини, касније су погрешно тумачени, па и у том смислу да Његош позива на борбу непрестану и да мисли како у свијету може бити или ислам или хришћанство, „једно или друго“. Ми смо у посебној расправи таква тумачења отклонили [МАРОЈЕВИЋ 2005^б; МАРОЈЕВИЋ 2014^б]. Љубиша је први наведене стихове коментарисао, и тачно их протумачио, и то треба посебно истаћи.

Овдје видимо да је то погрешно (и наопако) тумачење имао и архимандрит Нићифор Дучић, додуше поводом стихова 937–938. Ни Његош, ни владика Данило као његов јунак (и претходник на владичанској катедри на Цетињу), не позивају хришћане да „се побију с Турцима“ (крсташки ратови скупо су коштали православне хришћане и земље и народе којима су припадали). Његош каже нека се сударе права вјера и груба сила. Иначе се *шојуз* помиње у стиховима: *Lomi teški topuz azijski / Svete kule pod sjen raspjatija* [ГВ 626–627], у монологу владике Данила, и у стиховима: *Svetac pravi mahne li topuzom, / Od udara zaigra mu zemlja / Kako prazna po vrh vode tikva*. [ГВ 885–887], у монологу Мустај-кадије. Уз прво помињање имене *шојуз*, у 626. стиху, Љубиша њу тачно објашњава, много боље него његов критичар: „Topuz je veliko gvozdeno oružje s kojijem su Turci rušili kršćanska zdanja i o[!]tare, pak na njima klali nevinu čeljad“ [ЉУБИША 1868/2017: 32 (нап. 7)]. Уз 885. стих ставља напомену: „Muhamed“ [ЉУБИША 1868/2017: 46 (нап. 11)].

4. ЗАКЉУЧАК

4.1. Предговор свом критичком издању Горског вијенца Никола Банашевић завршава пасусом, из којег ћемо навести прве три реченице: „Коментар *Горској вијенца* неће бити задуго у потпуности

довршен. Он ће бити стално прошириван новијим начином прилажења томе спеву. Обраћаће се и даље пажња тачном значењу појединих речи и реченица, а откриће се још понеки необјашњени или недовољно протумачени стих“ [Банашевић 1973: XXIII].

Са овог аспекта, тј. са аспекта историје коментарисања Горског вијенца, потпуно су депласиране тврдње Нићифора Дучића како је Стефан Митров Љубиша шеснаест мјеста коментарисао, а то тобоже није требало чинити. Дучића су демантовали каснији коментатори, а у једном случају и он сам.

Дванаест примјера из прве групе значајни су прилози коментарисању Горског вијенца, или зато што је објашњење било тачно, или зато што је тачно у датом контексту, или су тачно објашњени елидирани дјелови текста.

Изузетак су само четири коментара, дакле: једна четвртина.

1° Није било адекватно тумачење *садље* по аналогији с *мачем*.

2° Недовољно је било тумачење *лейурђије* по аналогији с *мисом*. Да је коментар био проширен: [Kod pravoslavnih] „što i misa“ [kod katolika], био би прихватљив.

3° Нејасно је тумачење *близанаца* у контексту Посвете (умјесто лексичке требало је примијенити описну семантизацију).

4° Није било тачно тумачење функционалне перспективе реченице у случају субјекатско-објекатске хомонимије (*икољења гјела суде*), али су се тога тумачења придржавали и сви каснији коментатори и истраживачи, све док га ми нисмо оспорили — у критичким издањима 2004. и 2005, у посебној расправи 2014.

4.2. Ако саберемо несабериво, резултат је за Дучића поразан и у домену ријечи које су наводно погрешно истумачене.

1° Од двадесет осам примјера, за седам апелативних ријечи и израза оцијенили смо да се никако не могу укључити у ову класификацију јединицу јер је Љубишин коментар тачан, и у конкретном контексту — довољан. Њима треба прикључити и двије ономастичке јединице (*Дуја* и *Осјрој*), а двапут и објашњење ширег смисла стихова (како постадоше *лафи райшарима* и како су *звучи јусала* утирала сузе). Љубиша даје општи смисао израза *силеле су* (некога) *мађије*, а

Дучић инсистира на ужем (и локалном) значењу етнокултурног концепта *вјештиица*.

2° У три примјера Љубиша тумачи једно, а Дучић га оптужује за друго. Љубиша тумачи, правилно, два стиха (390. и 391), а Дучић га критикује што није протумачио глагол *сѣавиѣи се* (који је Дучић као Приморац очито знао, али није сматрао за потребно да га и посебно објашњава). Обрнуто: у изразу *живјѣиѣи ѿод овом марамом* Љубиша објашњава компоненту фразеологизма, а Дучић га кори што није објаснио смисао читавог стиха; у изразу *срѣској кайи име ѿѿи-де*, који је у контексту јасан, Љубиша указује на вјероватну етимологију израза, а Дучић тражи шире асоцијације...

3° Нека објашњења нису нетачна него недовољна и непрецизна. Таква су објашњења о кукавицама као *шћерима Лазаревим*, о предлошко-падежној вези *ѿврх* (у другом, некоментарисаном стиху: *више*) *Љешкојоља*, о *ѿордој мишици*, о *мом ѿлемену*, о *Пециреју* те о изразу *криѣи у кучине*, који Љубиша објашњава с локалног становишта.

4° Чистих грешака је свега седам, дакле: једна четвртина, а и оне су условљене непознавањем континенталног амбијента, социјалног и природног, непознавањем елемената оријенталне културе те личности из византијске и руске историје.

4.3. Од осамнаест ријечи и једне дволексемне синтагме које је, по Дучићу, обавезно требало прокоментарисати, половина је неадекватно интерпретирана у Дучићевим *Примједбама*. Наравно, у потпуном Рјечнику Горског вијенца и оне се морају навести и семантизовати, али то никако не значи да их и у популарном издању треба објашњавати.

1° Сва имена историјских лица и богова из грчке и римске митологије подлијежу коментарисању у оквиру реалног коментара, ту је Дучић био у праву (навео је пет имена, сва су из Посвете).

2° За двије именице, један везник и један глагол Дучић је такође у праву: и њих треба објашњавати, као и етнокултурни концепт *луна*.

3° И значење симболâ какви су *крсиѣи* и *ѿѿѿуз* треба објашњавати, али не онако како их је Дучић протумачио.

4° Осам ријечи-интернационализама које Стефан Митров Љубиша није објашњавао а Дучић мисли да је то требало учинити (*ера, ĩеније, майџеријал, ад, љаклени духови, инсџинкџи, символ*) илуструју народну изреку: докон поп и јариће крштава.

4.4. Љубишини коментари су драгоцјени: они су од користи за текстологију критичког издања, неки позитивно (у смислу како неко мјесто треба тумачити), а неки негативно (у смислу да неко мјесто треба објаснити). Подробније: у другом дијелу ове расправе, која ће бити објављена на другом мјесту.

Љубишин критичар Нићифор Дучић заслужио је и сам своје мјесто у историји коментарисања Горског вијенца. Три мјеста из његових *Примједба* укључио је у свој збирни коментар Видо Латковић; на четврто смо се осврнули ми.

1° Видо Латковић цитира, прво, Дучићево тумачење културолошког појма *зубља* [види т. 1.3. (4) А. 1°]. Дучићев коментар, као што смо видјели, релевантан је само за једну од три потврде именице.

2° Видо Латковић цитира, затим, Дучићево тумачење културолошког појма *мраморје* [види т. 2.2. (3) 1°], које је важно за утврђивање основног значења облика.

3° Видо Латковић цитира, најзад, Дучићево тумачење културолошког појма *сџуїлина* [види т. 3.2. (4)1°]. Дучићев коментар од значаја је за једно од секундарних значења ријечи.

4° Дучићеве *Примједбе* значајне су и за реални коментар, нарочито за ономастичке ликове из опште историје [види т. 2.4. (1)]. Граматичкој анализи, међутим, „није био добро вјешт“ (да се послужимо његовом формулацијом у обрнутом смјеру).

ЛИТЕРАТУРА

- БАНАШЕВИЋ 1973: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- БАНАШЕВИЋ 1978: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1978.
- ВАРАС 1947: Р. Р. Његош. *Gorski vijenac*. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Barac]. Zagreb, 1947.
- БОШКОВИЋ–ЛАТКОВИЋ 1952: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић. Биљешке и објашњења написао Видо Латковић]. Београд: Просвета, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига трећа).
- БОШКОВИЋ–ЛАТКОВИЋ 1967: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић. Белешке и објашњења написао Видо Латковић]. *Луча микрокозма*. [Текст приредили за штампу Никола Банашевић, Радосав Бошковић. Белешку написао Никола Банашевић. Објашњења написао Вуко Павићевић]. Београд, 1967. (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. [II изд.] Књ. 3).
- ВУКСАН 1936: Д. Д. Вуксан. *Један рани коменџар „Горскоја Вијенца“*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1936, књ. XVI, св. 2, 299–306.
- ВУЛОВИЋ 1886: *Њејушев „Горски вијенац“ у немачком љреводу*: Прештампано из „Самоуправе“ / Свет[искав] Вуловић. Београд, 1886. [Претходно објављено у: Самоуправа, Београд, 18. јуна 1886, I, бр. 40, 1–2; 19. јуна 1886, I, бр. 41, 1–2; 20. јуна 1886, I, бр. 42, 1–3; 22. јуна 1886, I, бр. 43, 1–2; 17. јула 1886, I, бр. 64, 2–3; 19. јула 1886, I, бр. 66, 1; 20. јула 1886, I, бр. 67, 1; 22. јула 1886, I, бр. 69, 1; 24. јула 1886, I, бр. 71, 1; 27. јула 1886, I, бр. 73, 1–2].
- ВУШОВИЋ 1929: Данило Вушовић. *Неколико месџа у „Горском вијенцу“*. — Мисао, Београд, јануар 1929, књ. XXIX, св. 1–2 (217–218), 76–80.
- ВУШОВИЋ 2004: Данило Вушовић. *О Њејошевом језику*. Приредио [и предговор *Научно дјело Данила Вушовића* написао] Драго Ђупић. Подгорица, 2004.
- ГВ: *Горски вијенац*: Историческо собитије при свршетку XVII вијека. Сочиненије П[етра] П[етровића] Њ[егоша] владике црног[р]скога. Основно издање. — [У књизи:] Маројевић 2018: 161–265; [критичко издање у књизи:] Маројевић 2005^а: 35–218.
- ГВ П: Прилог II. [Петар II Петровић-Његош]. *„Нек се овај вијек ѿрди над свијема вјековима...“* Посвета: / Праху оца Србије. [Основно издање. У редакцији Радмила Маројевића]. — [У књизи:] Маројевић 2018: 269–271; [критичко издање у књизи:] Маројевић 2005^а: 223–226.
- ГОЈНИЋ 1891: а) *Прилозици к коменџару „Горскоја Вијенца“*. Од Лабуда Гојнића. — Јавор, у Новом Саду, 6. октобра 1891, XVIII, бр. 40, 637–639; 13. октобра 1891, XVIII, бр. 41, 652–655; б) *Лабуд Гојнић Прилозици ка коменџару „Горскоја Вијенца“*. — Јавор, у Новом Саду, 15. децембра 1891, XVIII, бр. 50, 794–797.
- ДУЧИЋ 1869: *Неколико ѿримједаба на коменџар „Горскоја Вијенца“* / Архимандрит Н. Дучић. — Србија, у Београду, 29. априла (11. маја) 1869, III, бр. 48,

- 176; 1. (13) маја 1869, III, бр. 49, 180–181; 6. (18) маја 1869, III, бр. 51, 186; 8. (20) маја 1869, III, бр. 52, 190; 13. (25) маја 1869, III, бр. 54, 194–195; 15. (27) маја 1869, III, бр. 55, 198; 20. маја (1. јуна) 1869, III, бр. 57, 204–206 [=205]. Сабрано и објављено као сепарат: Дучић 1870.
- ДУЧИЋ 1870: *Примјетбе на „Коменџар Горскоја Вијенца“*. Од архимандрита Н. Дучића. У Биограду, 1870. Прештампано (под насловом *Примједбе на коменџар „Горскоја Вијенца“*) у Дучић 1891: 160–191].
- ДУЧИЋ 1891: *Књижевни радови* Нићифора Дучића архимандрита. Књига I. У Биограду, 1891.
- ЂУКИЋ 1941: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1941.
- ЂУКИЋ 1944: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. [Друго издање]. Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1944.
- КАЛЕЗИЋ 1994: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио Крсто Миловановић. Коментарисао Димитрије Калезић]. Никшић–Београд, [1994].
- КАРАЦИЋ 1852: *Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852. [Фототипско издање: Београд, 1977].
- КОВАЧЕВИЋ 1940: *Горски вијенац*. Историческо собитије при свршетку XVII вијека. Сочиненије Петра Петровића Његоша. [Приредио Божидар Ковачевић]. Београд, 1940.
- КОСТИЋ 1952: Лазо М. Костић. *Из Њејошевих дела: Анализе и интјерпретјације*. Chicago, 1952. [Прештампано у: Костић 2000: 3–144].
- КОСТИЋ 2000: Лазо М. Костић. Сабрана дела. Четврти том. *Њејош и српсјиво*. Београд, 2000.
- ЉУБИША 1868: *Gorski vijenac*. Historički dogagjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. U Zadru, 1868.
- ЉУБИША 2017: *Gorski vijenac*. Historički dogagjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. U Zadru, 1868. [Фототипско изданје. Будва: Музеји и галерије Будве — Cetinje: Nacionalna biblioteka Crne Gore „Ђурђе Crnojević“, 2017] (омашком је испуштен крајњи лист римским цифрама пагинован, на чијој се првој страни завршавала Посвета).
- МАРОЈЕВИЋ 1999: *Горски вијенац: изворно чиишање* / Радмило Маројевић. Никшић: Никшићке новине — Београд: Унирекс, 1999. (Његошев гласник. Књ. I).
- МАРОЈЕВИЋ 2004: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Приредио Радмило Маројевић. Београд: Фонд истине, 2004.
- МАРОЈЕВИЋ 2005^а: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2005^б: Радмило Маројевић. *Монолој владике Данила „Ђе је зрно клицу заметнуло...“ (кријшика досадашњих тјумачења и научно издање тјексјиа)*. — Радови / Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 2005, бр. 8, 11–51.

- МАРОЈЕВИЋ 2014^a: Радмило Н. Маројевић. *Субјекатско-објекатска инверзија и њојшика „тшамних мјесца“*. (Тумачење 25. стиха Њејошеве оде Нек се овај вијек горди над свијема вјековима... , њосвећене „Праху Оца Срдије“, а објављене уз њрво издање Горског вијенца). — Петар Други Петровић Његош: Двјеста година од рођења (1813–2013). Радови са научног скупа: Подгорица, 31. октобар — 1. новембар 2013. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2014, 221–235.
- МАРОЈЕВИЋ 2014^b: Радмило Н. Маројевић. *Монолој владике Данила*. „Ђе је зрно клицу заметнуло...“ (критика досадашњих тумачења и научно издање тшексца). — Дани Његошеви: 2013/2014. Јубиларни зборник: 200-годишњица рођења Петра II Петровића Његоша [На корицама: Јубиларни Дани Његошеви: 2013/2014. Двјестагодишњица рођења]. Никшић: Књижевно друштво „Његош“ — Тверь: издатељство „Научная книга“, 2014, 72–120. [Прештампан рад Маројевић 2005^b].
- МАРОЈЕВИЋ 2017: Петар II Петровић-Његош. *Биљезница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 2018: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћейан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментари Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија — Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018. [С предговором и три поговора].
- МАРТИНОВИЋ 1963: Нико С. Мартиновић. *Заклејива у народу и у „Горском вијенцу“* — Стварање, Титоград, 1963, XVIII, бр. 9–10, 216–223.
- МЕДАКОВИЋ 1847: *Горскій віенацъ*[.] Историческо событіе при свршетку XVII віека. Сочиненіе П[етра] П[етровића] Н[ѣгоша,] владыке черног[р]скога. У Бечу: словима ч[астнихъ] о[таца] мехитариста, 1847. Факсимил првог издања објављиван је као посебна књига (Џетиње: Обод, 1963; Џетиње: Музеји Џетиње, 1984; Џетиње: Народни музеј Црне Горе, 2010; Подгорица: ЦАНУ, 2017).
- МИЛОВИЋ 1974: Јевто Миловић. *Љубиша и Њејош*. — Стварање, Титоград, децембар 1974, XXIX, бр. 12, 1550–1563.
- МЛАДЕНОВИЋ 1989: Александар Младеновић. *Књига о Њејошу*: Студије и чланци. Београд: „Књижевне новине“ — Горњи Милановац: „Дечје новине“, 1989.
- МЛАДЕНОВИЋ 1996: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Џетиње: „Обод“, 1996.
- МЛАДЕНОВИЋ 1997: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Сремски Карловци — Нови Сад, 1997.
- МЛАДЕНОВИЋ 1998: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Са сликама Петра Почека. Приредио С. Стијовић. [Текст и коментари А. Младеновића]. Београд, 1998 [1999].
- МЛАДЕНОВИЋ 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Београд, 2001.
- МЛАДЕНОВИЋ 2005: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Подгорица: ЦАНУ, 2005. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књ. II).

- НАЗЕЧИЋ 1947: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Са коментаром С. Назечића. [Сарајево:] „Свјетлост“, 1947.
- НИКЧЕВИЋ 1979: Милорад Никчевић. *Стефан Мићуров Љубиша у свијетлу „Горског вијенца“*. — Стварање, Титоград, август–септембар 1979, XXXIV, бр. 8–9, 1345–1358. [Прешампано латиницом у Nikčević 2011: 117–141].
- НИКЉЕВИЋ 2011: Milorad Nikčević. *Njegoš i Ljubiša: Uticaji i paralele*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2011.
- НСВ: Петар II Петровић-Његош. *Ноћ скупиља вијека*. Акценатско издање. У редакцији Радмила Маројевића. — [У књизи:] Маројевић 2017: 641–646 (и критичко издање на стр. 347–363).
- ПАВИЋЕВИЋ 1947: *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша. Издање Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца. [Редактор издања Видо Латковић. Објашњења саставио Вуко Павићевић а рјечник Јован Вукчевић]. Цетиње, 1947.
- РАДОВИЋ 1947: Владимир Поповић. *Његош и наше вријеме*. П. Петровић Његош. *Горски вијенац*. 1847–1947. Ђуза Радовић. Редакција и Коментар. Загреб, 1947.
- РАДОВИЋ 2009: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Коментар Ђуза Радовић. Београд: Српска књижевна задруга, 2009.
- РЕШЕТАР 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу, 1890.
- РЕШЕТАР 1892: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду, 1892.
- РЕШЕТАР 1904: *Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= четрнаесто] izdanje. [Треће издање с коментаром Милана Решетара]. Zagreb, [1904].
- РЕШЕТАР 1905: *Gorski vijenac* vladike Crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= петнаесто] izdanje. [Четврто издање с коментаром Милана Решетара]. У Zadru, 1905.
- РЕШЕТАР 1909: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Пето издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду, 1909.
- РЕШЕТАР 1912: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Шесто издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду, 1912.
- РЕШЕТАР 1920: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду, 1920.
- РЕШЕТАР 1923: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград, 1923.
- РЕШЕТАР 1928: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Девето издање с коментаром Милана Решетара. Биоград, 1928.
- РЕШЕТАР 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.
- ПОПОВИЋ–РОГАНОВИЋ 1911: *Земљопис Краљевине Црне Горе*: За ученике трећег разреда основнијех школа. Написали: Ђуро Поповић и Јован Рогановић. Четврто издање. Цетиње: Кр. и ц. државна штампарија, 1911; Никшић: Институт за српску културу, 2018 (репринт).

- СТЕВАНОВИЋ 1976: Михаило Стевановић. *Језичка ђумачења у коменџарима Њеџошева Горској вијенца*. Београд, 1976. [Проширено у Стевановић 1990].
- СТЕВАНОВИЋ 1990: Михаило Стевановић. *О језику Горској вијенца*. Београд, 1990.
- СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили М. Стевановић и Р. Бошковић]. Београд, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6).
- СТОЈАНОВИЋ 1891: Љуб. Стојановић. [Критика издања: Решетар 1890]. — Прогласни гласник, Београд, 1891, XII, бр. 1 и 2, 57–67.
- ТОМОВИЋ 1986: Слободан Томовић. *Коменџар Горској вијенца*. Никшић, 1986.
- ТОМОВИЋ 1990: Слободан Томовић. *Коменџари: Лажни цар Шћејан Мали. Луца микрокозма. Горски вијенац*. [На корицама: *Коменџари Слободана Томовића Лажној цара Шћејана Малој, Луце микрокозма, Горској вијенца Пејтра II Пејтровића Њеџоша*]. Београд: Култура, „Велько Влаховић“ — Цетиње: Народни музеј СР Црне Горе, 1990.
- ТОМОВИЋ 1999: С. Томовић. *Њеџошев Горски вијенац*. — Енциклопедија Његош. Први том. [Главни и одговорни уредник Слободан Томовић]. Подгорица: ЦИД, Фондација Његош, 1999. (Други том није објављен.)
- БОРОВИЋ 1913: Владимир Боровић. [Критика издања: Решетар 1912]. — Летопис Матице српске, у Новом Саду, LXXXVIII, књ. 291, св. 1, 89–92.
- ШМ: *Шћејан Мали: Историческо собитије XVIII вијека*. [Сочињеније Петра Петровића Његоша, владике црногорскога]. Основно издање. У редакцији Радмила Маројевића. — [У књизи:] Маројевић 2018: 289–447.

Р. Н. МАРОВИЧ

СТО ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ ИЗДАНИЯ ЛЮБИШЕЙ „ГОРНОГО ВЕНЦА“
(КРИТИКА НИЧИФОРА ДУЧИЧА, КОММЕНТАРИИ СТЕФАНА МИТРОВА:
PRO ET CONTRA)

Резюме

В настоящей статье рассматриваются имевшие ранее место толкования ряда слов и словосочетаний в поэме «Горный венец» Петра II Пётровича-Негоша и обосновываются их новые толкования в связи с подготовкой автором «Словаря „Горного венца“».

Центральным вопросом исследования в настоящей статье являются первые комментарии поэмы, в подготовленном писателем Стефаном Митровым Любишей первом издании «Горного венца» латиницей (1-е изд. вышло в 1868-ом г, 2-е изд. репринтом в 2017-ом г.) в аспекте оправданности критических замечаний архиандрита Ничифора Дучича, опубликованных сначала в газете (в 1869-ом г.), а потом отдельным изданием (в 1870-ом г.), и перепечатанных в собрании сочинений (в 1891-ом г.).

В первой части настоящей работы (п. 1) рассматриваются слова и словосочетания, которые, по мнению рецензента, не нуждались к комментирования.

нии. Анализ показад, что бóльшая чачть замечаний Дучича неоправдана и что все представленные в издании примеры как раз нуждаются к комментировани, о чем свидетельствуют последующие издания.

Вторая часть работы (п. 2) посвящена анализу комментариев Дюбиши, в которых, по мнению его рецензента, допущены серьезные ошибки. Анализ показад, что бóльшая часть замечаний Дучича неоправдана. В ряде случаев критик не учел контекст и характер комментариев, выполненных отнюдь не по типу лексикографического описания, а по типу глосс

Третья часть работы (п. 3) касается непрокомментированных Дюбишей слов, которые однако следовало, по мнению его рецензента, непременно снабдить комментариями. В данном разделе указывается на теонимы, имена исторических лиц, редкие диалектные слова, а также этнокультурные концепты («луна», «крст», «топуз»).

Там, где это было необходимо, комментарии Стефана Митрова Любиши сопоставляются с последующими толкованиями, в том числе с объяснениями в научном издании поэмы, подготовленном автором настоящей статьи.

Ключевые слова: *язык Петра II Пётровича-Негоша, поэма «Горный венец», комментарии Стефана Митрова Любиши, замечания Ничифора Дучича, реальный комментарий, «темные места», реконструкция контекста*